

सामुदायिक वनमा रेड प्लस र असमझदारी

लेखक

धर्म राज उप्रेती

हरिशरण लुईटेल

कमल भण्डारी

सामुदायिक वनमा रेड प्लस र असमझदारी

लेखक

धर्म राज उप्रेती
हरिशरण लुईटेल
कमल भण्डारी

अनुवादन तथा सम्पदान

दिपक वि.क.

डिसेम्बर, २०११

कार्यपत्र उपलब्ध हुने ठेगाना:

फरेष्टएक्सन नेपाल
सातदोबाटो, ललितपुर
पोष्ट बक्स नं. १२२०७
फोन नं. +९७७-०१-५५५०६३१, ५५५२५२४
फ्याक्स: +९७७-०१-५५३५१५०
इमेल: fa@forestaction.org
वेबसाइट: www.forestaction.org

विषयसूची

परिचय.....	१
असमभदारीलाई कसरी बुझ्ने ?.....	१
ऐतिहासिक पृष्ठभूमी.....	२
अध्ययन विधि.....	३
रेडप्लस कार्यान्वय भएका जलाधार क्षेत्रमा घटना अध्ययन.....	४
घटना १: लुदी खोला जलाधार क्षेत्र.....	५
घटना २: कयरखोला जलाधार क्षेत्र.....	७
घटना अध्ययनको विश्लेषण तथा छलफल.....	९
वनसँग सम्बन्धित असमभदारीमा जटीलता.....	९
राज्यले व्यवस्था गरेको वन व्यवस्थापन पद्धतिमा परम्परागत प्रयोग पद्धतिलाई कम प्राथमिकता.....	११
अन्यायपूर्ण फाइदा बाँडफाँड प्रक्रिया.....	११
समुदायिक वनको नेतृत्वमा राजनैतिक चाहना.....	११
परम्परागत प्रयोग तरिका कानूनले प्रत्याभुत गरेको अधिकार तर्फ उन्मुख हुने क्रममा ढिलाई.....	१२
वृद्धो ठालुवाद र सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पैदावारको आवश्यकता सम्बोधन गर्न हेलचेक्रयाई.....	१२
वन पैदावारको सीमित आपूर्ति.....	१३
सामुदायिक वनमा दोहोर सदस्यता वा सदस्य वीहीनताको जटील अवस्था.....	१३
वन क्षेत्रमा असमभदारी व्यवस्थापनको अभ्यास.....	१३
घटना १: कयरखोला जलाधार क्षेत्रमा असमभदारी व्यवस्थापन.....	१४
घटना २: लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा असमभदारी व्यवस्थापन.....	१४
निष्कर्ष.....	१४
कृतज्ञता ज्ञापन.....	१५
सन्दर्भ सामग्री.....	१६

परिचय

रेडप्लस वन विनास तथा वन क्षयीकरणबाट हुने कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण तथा संरक्षण र वन व्यवस्थापन मार्फत कार्बन सञ्चिती गर्न व्यक्ति, समुदाय, परियोजनाजना वा देशलाई प्रोत्साहित गर्न व्यवस्ता गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय संरचना हो। यो संरचना विभिन्न प्रकारका सरोकारवालाहरू जस्तै सरकारी संघसंस्थाहरू, उपभोक्ता समुहहरू, विशेषज्ञहरू र नीति निर्माताहरू आदिको आ-आफ्नै प्रकारको प्राथमिकता एवं सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा राजनैतिक इच्छा वा चाहनाहरू समावेश भएको एक जटिल प्रक्रियाबाट संचालित हुन्छ। सम्बन्धित सरोकारवालाहरूका फरक फरक चाहनाका कारण रेडप्लसले विशेषतः जमिन र अन्य प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित विषयहरूमा असमझदारी उत्पन्न गर्न सक्ने प्रबल सम्भावना रहन्छ। वन स्रोत माथिको प्रचलित खुल्ला अधिकार, शुसान र पहुँचलाई आधार मानेर समुदाय, अभ्यासकर्ता, नीति निर्माता तथा चिन्तन कर्ताहरूले रेडप्लसका कारण प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा हुन सक्ने असमझदारीलाई पुर्व संकेत गरेका छन्। वन र जमिनका सवालमा बढ्दो असमझदारीका कारण पनि दक्षिण पूर्वी एसियामा यो सड्का अझ बढी सान्दर्भिक हुन जान्छ (याशिम र साथीहरू, २०१०)।

अतिरिक्तता, चुहावट, स्थायित्व, सुरक्षण र अनुगमन, प्रतिवेदन तथा जाँच रेडप्लस प्रक्रियाका लागि अति आवश्यक छन्। यसर्थ यी कार्य सम्पदानका लागि नयाँ खालका सरोकारवालाहरू, संस्थाहरू, नीतिहरू तथा प्रक्रियाहरूको आवश्यकता पर्न सक्छ। फलस्वरूप यिनीहरूले प्रचलित सामाजिक परम्परागत मूल्य, मान्यता र वन पैदावार प्रयोगको तरिका वा वन व्यवस्थापनका अभ्याससँग अमिल्दो हुने भए पनि वन स्रोत व्यवस्थापनको उद्देश्यलाई पुनर्विचार गर्न सक्छन्। यसका अलावा, रेडप्लसले साभेदारहरूको वर्तमान भूमिका, जिम्मेवारी तथा अधिकारका सवालमा पनि ध्यानाकर्षण गरेको पाइन्छ। यसले गर्दा पनि सबै तहका नीति, प्रक्रिया, संस्था एवं सरोकारवालाहरूका बीचमा शक्ति संघर्षको सम्भावना समेत संकेत गर्दछ।

विशेष गरि सामुदायिक वन (सा.व.) हरूमा उत्पन्न हुन सक्ने असमझदारीलाई मध्यनजर गर्दै रेडप्लसले कसरी यस्ता असमझदारीहरू बढाउन वा घटाउन सक्छ, भन्ने बुझ्नका लागि फरेष्टएक्सन नेपाल र रिक्पटले संयुक्त रूपमा रेडप्लस परियोजना क्षेत्रमा अप्रिल २०११ देखि जुन २०११ सम्म एक अध्ययन गरेको थियो। उक्त अध्ययनका लागि असमझदारीका विषयहरू विशेष गरि स्रोत माथि समुदायको अधिकार, सुशासन र श्रोत तथा फाइदा माथि उनीहरूको पहुँचलाई हेरिएको थियो। सोही अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा यो छलफल पत्र तयार गरिएको छ।

असमझदारीलाई कसरी बुझ्ने ?

विद्वानहरूले असमझदारीलाई विभिन्न तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। उनीहरू मध्ये धेरै जसोले असमझदारीलाई वादविवाद, विरोध, असहमती, भ्रगडा, संघर्ष वा मुकाबलाका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। (उप्रेती २००२, वार्नर (२००१) र उप्रेती (२००२) ले असमझदारीलाई दुई पक्ष बीचको विपरीत विचारको वा असहमतीको क्रियाशील अवस्थाका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। यी दुई भिन्ना भिन्नै विचार, चाहना, विरोध, संघर्ष र भ्रगडा बीचको भावनात्मक सम्बन्ध हो (सीडवे २००५, उप्रेती २००७)। वास्तवमा यो स्रोत, शक्ति र सम्पत्तिका लागि अवस्यम्भावी तथा व्यापक हुन्छ। डिउट्च (१९७३) का अनुसार असमझदारी तब पैदा हुन्छ जब एक पक्षले गरेको कामलाई कम प्रभावकारी बनाउन अर्को पक्षले व्यवधान खडा गरिदिन्छ। त्यस्तै जब नयाँ अवसर, विचार, सफलता, सवाल, चुनौती र जोखिमको विषय छलफलमा आउँछ तब गुनासो र विवादका रूपमा असमझदारीको सुरुवात हुन्छ (वाल्कर र डेनीयल्स १९९७, उप्रेती २००७)। जतिबेला कुनै व्यक्ति वा समुहले आफुलाई सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक एवं आर्थिक हिसाबले अन्याय भएको महसुस गर्दछ, त्यतिबेला असमझदारी गुनासोको रूपमा पैदा हुन्छ। अन्ततः यो कि त भ्रगडाको वा जबरजस्ती समझदारीको विषय बन्दछ (बुकल्स १९९९, वाल्कर र डेनीटल्स, १९९७ वार्नर २०००, उप्रेती २००२, उप्रेती २००७)।

सामान्यतः असमझदारी शक्तिको सामाजिक सम्बन्धको रूपमा लिइन्छ। यसले समाजको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, जैविक तथा राजनैतिक पक्षहरूमा असर गर्दछ। त्यसैले असमझदारीका संकेतहरू पनि ती पक्षहरूले नै चित्रित गर्दछन्। ती संकेतहरू विभिन्न रूपमा देखिन्छन् जस्तै स्रोत माथिको पहुँच वृद्धिका लागि निर्णय प्रक्रियामा आफ्नो पदिय शक्तिको प्रयोग गर्ने। त्यसैले त्यस्ता असमझदारीहरूको क्रियाशीलता त्यतिबेला बुझ्न सकिन्छ, जतिबेला उनीहरूको वास्तविक गतिविधिको अवलोकन गर्दछौं। त्यसैले पनि समाजको बढ्दो अवसर र चुनौतिको सवालमा आफ्नो बुझाइको स्तर वृद्धिका लागि अनुसन्धान कर्ताहरूको सहभागिता आवश्यक हुन्छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

ऐतिहासिक रूपमा नेपाली समाज सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक हिसाबले फरक छ। यसले खासगरी जातीय, लैङ्गिक, धार्मिक तथा वर्गीय क्षेत्रमा गहिरो असमानता पैदा गरेको छ (विष्ट १९९१)। विभिन्न समुहहरूको पहिचान उनीहरूको अधिकार, चाहना र कार्यसँग भन्दा पनि धार्मिक रूपमा नै असमान तथा शोषणयुक्त शक्ति सम्बन्ध जस्तै इज्जत, मान र प्रतिष्ठा आदि सँग सम्बन्धित हुन्छ। यो नै नेपालमा सफल र लोकप्रिय मानिएको सामुदायिक वनहरूमा असमझदारी पैदा गर्ने कारक तत्व हो। सामुदायिक वनहरू बीच र सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह भित्र नै पनि असमझदारी व्याप्त छ। मुख्यतः वन सीमा, उपभोक्ता पहिचान, तथा वन पैदावारको बाँडफाँटका सवालहरू सामुदायिक वनहरू बीच हुने असमझदारीका विषयहरू हुन् भने उपभोक्ताहरू बीच लगानी र फाइदाको बाँडफाँट, वन स्रोत माथिको पहुँच, वन व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निर्णय तथा कार्यक्रम, नेतृत्व, सुशासनको अभ्यास, परम्परागत उपयोगिता र अधिकार आदिका सवालहरू असमझदारी पैदा गर्ने विषयहरू हुन्।

समुदाय वा उपभोक्ताहरूको माग पुरा गर्न स्रोतको उचित व्यवस्थापनको लागि भौगोलिक, पारिस्थिकीय प्रणाली एवं हावापानी अनुसार व्यवस्थापनका फरक फरक प्रकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गरिएको छ। ती नीति तथा कार्यक्रमहरू पनि (१) बढी आदेशात्मक तथा कामलाई सहज बनाउने कम सहयोग गर्ने खालका छन्, (२) परम्परागत ज्ञान तथा तरीकालाई बेवास्ता गर्दै तथाकथित पश्चिमी वैज्ञानिक व्यवस्थापन पद्धतिमा आधारित छन्, (३) कर्मचारीतन्त्रीय प्रक्रिया अवलम्बन गरी सिक्ने र चिन्तन गर्ने अवसर कम प्रदान गर्ने खालका छन्, र (४) स्थानीय सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न नसक्ने खालका छन्। यसले गर्दा समुदायहरूलाई स्रोत व्यवस्थापनमा हतोत्साही बनाएको छ। त्यसैले ती नीति तथा कार्यक्रमहरू प्रति समुदायहरू बेलाबेलामा आफ्ना असहमति व्यक्त गरिरहन्छन्।

नेपालको कुल १,४७,१८९ वर्ग कि.मि क्षेत्रफल मध्ये ३९.६ प्रतिशत भु-भाग वनले ढाकेको छ (आचार्य २००३)। पहिले पनि वन क्षेत्र विशेष गरि बुट्यान क्षेत्र कृषि एवं अन्य उपयोगिताका लागि परिवर्तन गरिएको पाइन्छ। जस्तै सन् १९९१/९२ देखि सन् २००१/०२ को समयमा वन क्षेत्र प्रतिवर्ष २.७ प्रतिशतका दरले घटेको थियो जबकि सोह्र अवधिमा वार्षिक वन क्षयिकरण १२.७ प्रतिशत थियो (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २००८- आर पी.पी. नेपालमा उल्लेखित)। यसरी वन विनास र वन क्षयीकरण हुनुका कारणहरू विविधता पूर्ण र जटिल छन् जस्तै वनमा उच्च निर्भरता, वन पैदावारको जथाभावी एवं अवैधानिक रूपमा कटान, डढेलो, अनियन्त्रित चरण तथा कृषि क्षेत्रमा वृद्धि, बसोबास एवं भौतिक पुर्वाधार विकासका लागि वन क्षेत्र अतिक्रमण आदि। एकातर्फ भूमीहीन, वनमा आश्रित समुदाय, राजनैतिक नेता, भूमि माफिया तथा काठ तस्कर आदिले वन विनासमा भूमिका खेलेका हुन्छन् भने अर्को तर्फ सरकारी वन कर्मचारी, सुरक्षा निकाय तथा प्रशासन एवं स्थानीय सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरू आदिले ती वन विनास तथा क्षयीकरणको कारण कम गर्न भूमिका खेलेका हुन्छन्। यसर्थ यी दुई पक्षबीच सधैं टकरावको अवस्था सिर्जना भइरहेको हुन्छ।

विभिन्न समयमा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि विभिन्न किसिमका नीतिहरू बनाइएका छन्। तथापी ती नीतिहरू एक आपसमा बाकिने खालका भएका कारण कम प्रभावकारी भएको पाइएको छ। उदाहरणको लागि वन क्षेत्र भित्र उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत माथिको अधिकार एवं स्वायत्त शासन ऐन (वि.स २०५५), नेपाल खानी ऐन (वि.सं. २०२३), खानी तथा खनिज ऐन (वि.सं.२०४२), जलस्रोत ऐन (वि.सं.२०४९), सार्वजनिक सडक ऐन (वि.सं. २०३१) र नेपाल पेट्रोलियम ऐन (वि.सं. २०४०) बाभिएका छन्। यसको मुख्य कारण भनेको स्रोतको अन्तरसम्बन्धित प्रकृति, फरक तर सम्बन्धित सरोकारवालाहरू बीचको समन्वयको अभाव तथा अधिकार प्राप्त सरोकारवालाहरूमा सम्बन्धित क्षेत्रका बारेमा कम इच्छा वा जानकारी हुनु नै हो। यसै कारणले पनि समय समयमा सरकारी निकायहरू, महासंघहरू तथा अन्य निकायहरूका बीच प्राकृतिक स्रोत परिचालनको क्षेत्राधिकारका विषयमा तथा नीति नियम परिमार्जनका सवालमा खिचलो पैदा भएका घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेका हुन्छन्। त्यस्तै समुदायका कार्यक्रमलाई नियमन गर्ने खालका नीतिगत दस्तावेजहरू नीति नियमहरू, मार्गदर्शनहरू, परिपत्र तथा निर्देशनहरू आदि सरकारी कर्मचारीतन्त्रको प्रक्रियाले मात्र बनाउने गर्दछ। त्यसैले स्थानीय समुदायहरू ती नीतिगत दस्तावेजहरू माथि आफ्नो अपनत्व महसुस गर्दैनन् जसले अन्ततः ती दस्तावेजहरू कार्यान्वयनका क्रममा असमझदारी पैदा हुन्छ। त्यसमाथि पनि कार्यान्वयन गर्ने तहका कर्मचारीहरूले विशेष गरी आर्थिक स्रोतसँग सम्बन्धित निर्णय गर्ने सवालमा त्यस्ता दस्तावेजहरूको आ-आफ्नै तरिकाले व्याख्या गर्ने गर्दछन्। सामुदायिक वनमा काठ कटान तथा व्यापार सामुदायिक वनहरूको अनुमोदित वन कार्ययोजना भन्दा पनि तत्कालीन वन मन्त्रीको निर्णयमा भर पर्दछ। त्यसैले पनि बेलाबेलामा वन मन्त्रीहरूले विशेष गरि रुख कटानका विषयमा गरेका निर्णयहरू बढी विवादित बन्दै आएका छन्।

केही ऐतिहासिक समुदाय वा समुहलाई वेवास्ता गर्दै असान्दर्भिक व्यवस्थाहरू लादेर असमझदारी पैदा हुने वातावरण सिर्जना गरेको भन्दै विभिन्न विद्वानहरूले वनक्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति तथा व्यवस्थाहरूको आलोचना गरेका छन् । उदाहरणको लागि ती नीति तथा व्यवस्थाका कारण (१) संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पाएको सरकारी निकाय र वन श्रोतमा आश्रित स्थानीय तथा आदिवासी समुदाय बीचको द्वन्द्व, (२) निजी क्षेत्रमा अवैज्ञानिक कर व्यवस्था, आर्थिक सुविधाको कमी, कर्मचारीद्वारा अनावश्यक व्यवधान खडा गरेको आदि आरोपसँग निजी वन उद्यमी तथा समुदाय र वन कर्मचारी बीचको द्वन्द्व, (३) वन श्रोतमा पहुँच र अधिकारका विषयमा वन कर्मचारी एवं सामुदायिक वन उपभाक्ता महासंघमार्फत सामुदायिक वन बीचको द्वन्द्वलाई लिन सकिन्छ । यसर्थ सामुदायिक वन नीति तथा कार्यक्रम मार्फत वर्तमान वन विनास तथा वन क्षयीकरणको अवस्थालाई उल्ट्याउन सक्ने सम्भावना हुँदा हुँदै पनि यो सँग सम्बन्धित विभिन्न असमझदारीका सवालहरू व्याप्त छन् । त्यसमध्ये वन तथा भुमी अधिकारका बारेमा अस्पष्ट र दोहोरो अर्थ लाग्ने किसिमको व्यवस्था, विभिन्न वन श्रोत माथिको अधिकारका बारेमा अस्पष्ट र जटिल खालको नीतिको व्यवस्था, सरोकारवालाहरूसँगको सम्बन्ध तथा असहमति मिलाउने सवालमा भएका अस्पष्ट व्यवस्थालाई केही उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । बारम्बार परिवर्तन भइरहने वन नीति तथा रणनीति सँगै अनियन्त्रित बन्दै गईरहेको घुसखोरी तथा भ्रष्टाचारले पनि वन र वनसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूका बीचको विश्वास घटिरहेको छ । त्यस सँगै स्थानीय समुदाय तथा आदिवासीको स्रोत माथिको अधिकार कटौती तथा बाली, वस्तुभाउ र मावन जीवनमा क्षती पुऱ्याई दिनाले मानव -वन्यजन्तु बीचको बहूदो द्वन्द्वले पैदा गरेको स्थानीय समुदाय र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन बीचको असमझदारी भन्नु भयावह बन्दै गईरहेको छ ।

अध्ययन विधि

विभिन्न किसिमका समाज विज्ञानका अध्ययन तरिकाहरू यो अध्ययनका लागि चाहिने तथ्याडक संकलनका क्रममा प्रयोग गरिएका थिए । विभिन्न दस्तावेजहरूको अध्ययन, विशेषज्ञहरू सँगको छलफल, घटना अध्ययन, मुख्य सूचनादाताहरू सँग छलफल, समुह छलफल, सामुदायिक वनका कार्यसमितिसँग छलफल तथा संकलित तथ्याडक विश्लेषण आदि यस अध्ययनका क्रममा प्रयोग भएका केही तरिकाहरू हुन् ।

वर्तमान समयमा वन क्षेत्रमा हुने गरेका मुख्य असमझदारीका विषयमा जानकारी लिने उद्देश्यले उपलब्ध विभिन्न लेखहरू, पुस्तकहरू, प्रतिवेदनहरू आदिको अध्ययन गरिएको थियो । यसबाट तत्कालिन अवस्थामा नेपालमा असमझदारी सम्बन्धि प्राप्त ज्ञान र तीनमा भएको कमीको बारेमा जानकारी प्राप्त गरी अध्ययनको अवधारणा तथा तथ्याडक संकलन तरिका तय गर्न सहयोग पुगेको थियो ।

विशेष गरि दस्तावेज अध्ययन तथा अनुसन्धान कर्ताहरूको पुर्व ज्ञानका आधारमा विभिन्न तरिकाद्वारा संकलन गर्नुपर्ने तथ्याडकहरूको किसिमको खाका तयार पश्चात् उक्त खाकालाई अनुसन्धानको विषयसँगको सम्बन्ध, शुद्धता र पर्याप्तताका बारे छलफल गर्न अनुसन्धान कर्ताको समुहमा छलफल गरियो । उक्त छलफलबाट प्राप्त पृष्ठपोषण पश्चात् तयारी खाकालाई स्थानीय स्तरमा विभिन्न किसिमका उत्तरदाताहरू जस्तै महिला, दलित, विपन्न तथा सामुदायिक वनको कार्यसमितिमा प्रयोग गरिएको थियो ।

प्राकृतिक स्रोत विशेषगरी वन व्यवस्थापनमा इतिहास देखि वर्तमान समय सम्म आइपुग्दा असमझदारीको क्रमसँग सम्बन्धित विभिन्न बुझाइ एवं दृष्कोणका बारेमा जानकारी लिने उद्देश्यले दुई वटा आधा-दिने विशेषज्ञ छलफल कार्यक्रम गरिएको थियो । पहिलो छलफलमा लामो समय देखि वन क्षेत्रका स्थानीय, जिल्ला तथा राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरू, महासंघ, अनुसन्धान संस्था, विदेशी अनुदान प्राप्त परियोजना तथा वातावरण पत्रकारीता क्षेत्रमा कार्यरत विशेषज्ञहरू सँग छलफल गरिएको थियो । उक्त छलफलबाट विशेष गरि वन क्षेत्रमा हुने असमझदारीका बारेमा अवधारणागत पृष्ठभूमी प्राप्त भएको थियो । त्यसै गरि दोस्रो छलफलमा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघसंस्था, महासंघ आदि मार्फत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा रेडप्लस परियोजनामा कार्यरत विशेषज्ञहरू सँग छलफल गरिएको थियो । उक्त छलफल रेडप्लस कार्यान्वयनका कारण हुन सक्ने असमझदारी का बारेमा केन्द्रित थियो । खासगरी वर्तमानमा वन क्षेत्रमा भइरहेको असमझदारीमा रेडप्लसको प्रभाव र वर्तमान वन क्षेत्रमा भइरहेको असमझदारीमा कारण रेडप्लस कार्यान्वयनमा स्थानिय स्तरमा पर्न सक्ने प्रभाव दुवै सन्दर्भमा उक्त छलफल केन्द्रित थियो । विभिन्न संघसंस्थाहरू जस्तै आदिवासी जनजाती, दलित तथा महिला वर्ग आदिबाट आएका १५ जना विशेषज्ञ सँगको छलफलले यस अध्ययनको आवश्यकता-महत्व औल्याउँदै स्थानीय स्तरमा सम्भावित अध्ययन क्षेत्र समेत सिफारिस गरेको थियो ।

सामुदायिक वनमा वन स्रोत व्यवस्थापन तथा रेडप्लस कार्यन्वयन संगै पैदा हुने असमझदारी हेर्नका लागि समुदायको सक्रियता अवलोकन गर्ने उद्देश्यले हाल रेडप्लस परियोजना लागु भएका गोरखाको लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा पर्ने विरेनचोक सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह र चितवनको कयर खोला जलाधार क्षेत्रमा पर्ने धारापानी सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहलाई यस अध्ययनको मुख्य क्षेत्रको रूपमा छानिएको थियो। यी दुवै सामुदायिक वनहरू इसिमोड, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ र एन्साबले संयुक्त रूपमा सन् २००९ देखि कार्यन्वयन गर्दै आएको रेडप्लस पाइलट परियोजना क्षेत्र भित्र पर्दछन्। यी सामुदायिक वनहरूमा रेडप्लस परियोजना सञ्चालन गर्न आवश्यक विभिन्न कार्यक्रमहरू जस्तै जनचेतना अभिवृद्धि, समूहको क्षमता अभिवृद्धि, वन कार्वन मापन तथा अभिलेखिकरण, समुदयमा फाइदा परिचालन तथा प्रवाह आदि सञ्चालन गरिएको छ। त्यसैले पनि ती समुहमा रेडप्लसले वन क्षेत्रमा बढ्न वा घट्न सक्ने असमझदारीका विषयमा व्यापक सक्रियता थप्दछ। यसर्थ रेडप्लस कार्यान्वयनमा पर्न सक्ने प्रभावका बारेमा केही प्रमाणहरू अवलोकन गर्न पाइने आशाका साथ उक्त दुई सामुदायिक वनलाई यस अध्ययन क्षेत्रका रूपमा छानिएको थियो।

तथ्याङ्क तथा अन्य सूचना सङ्कलनका क्रममा सामुदायिक वन संग सम्बन्धित महिला, विपन्न, दलित र आदिवासी जनजातीको सहभागीता तथा उनीहरूको सवाल, आवाज, अनुभव एवं धारणालाई विशेष ग्राह्यताका साथ अध्ययनमा प्रमाणका रूपमा मान्यता दिइएको थियो। प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई रुजु गर्न अन्य विभिन्न तरिका मार्फत पुनः जाँच गरिएको थियो। अध्ययन क्षेत्र भ्रमणका क्रममा सामुदायिक वनमा काम गर्ने तरिकाका बारे जानकारी लिन र यो अध्ययनकाबारे जानकारी दिइ अन्य योजनाहरू बनाउन दुवै सामुदायिक वन कार्यसमिति संग छलफल गरिएको थियो। त्यस्तै कार्य समितिसँगको छलफलमा प्राप्त गर्न नसकिएका सामुदायिक वनको कार्यक्रम, सामाजिक संरचना एवं अवस्थिति, तथा सामुदायिक वनसँग सम्बन्धित अन्य सान्दर्भिक कुराहरू वलोकन गर्न हिडेर गाँउ भ्रमण गरिएको थियो। यसले सामुदायिक वनको अवस्था, उपभोक्ताको विभिन्न वन स्रोत संग आश्रित रहेको अवस्था, समुदायको भौगोलीक अवस्थिति, वन संगको सामिप्यता तथा सम्बन्ध आदिका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग गर्‍यो। यसै गरी विभिन्न समूहहरूको धारणा तथा सवालका बारेमा जानकारी लिने उद्देश्यका साथ महिलाहरू र दलितका २/२ वटो समूह, आदिवासी जनजाती र सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको कार्यलय सञ्चालन गरेर बस्ने ३/३ वटा समूहहरू गरी दुवै अध्ययन क्षेत्रमा गरी जम्मा १० वटा लक्षित समूह छलफल गरिएको थियो। उक्त छलफलबाट विभिन्न समूहका सवाल तथा स्थानीय स्तरमा भइरहेका र हुनसक्ने असमझदारीका विषयहरूलाई अभिलेखिकरण गर्न सहयोग पुगेका थियो।

सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा वन क्षेत्रमा हुने गरेका विभिन्न असमझदारीका विषयमा व्यक्तिगत धारणा तथा अनुभवका बारे छलफल गर्ने एवं समूह छलफल तथा लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त गर्न नसकिएका सूचनाहरू संकलन गर्ने उद्देश्यका साथ मुख्य सूचना दाताहरू संग छलफल गरिएको थियो। थप सूचना संकलनका लागि सामुदायिक वन तथा परियोजनामा काम गरिरहेका स्थानीय सहजकर्ताहरूलाई उक्त छलफलका लागि छानिएको थियो। उनीहरू मार्फत आवश्यक सूचना संकलनका साथसाथै प्राप्त सूचनाहरूलाई रुजु गर्ने काम समेत गरिएको थियो। थप सूचना संकलनका लागि सामुदायिक वन तथा परियोजनाका दस्तावेजहरू जस्तै सामुदायिक वनको विधान तथा कार्ययोजना, बैठक पुस्तिका र प्रगति प्रतिवेदन आदि समेत अध्ययन गरिएको थियो। यसरी विभिन्न तरिकाहरू प्रयोग गरि सूचना संकलन खाकाका आधारमा प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई सामुदायिक वन र यसको वरिपरि हुने गरेका र हुन सक्ने असमझदारीलाई बुझ्न विश्लेषण गरि तार्किक खाकामा प्रस्तुत गरिएको थियो।

रेडप्लस कार्यान्वयन भएका जलाधार क्षेत्रमा घटना अध्ययन

नेपालमा रेडप्लसको सान्दर्भिकतालाई बहसको विषय बनाइदै गर्दा यसले दिने सक्ने फाइदा र समुदायमा उक्त फाइदाको बाँडफाँटबाट स्थानीय जीवनस्तर सुधार गर्न सक्ने योगदानलाई छलफलको विशेष विषयका रूपमा अगाडि सारिन्छ। यसै सन्दर्भमा नोराडको आर्थिक सहयोगमा इसिमोड, एन्साब र फेकोफनले संयुक्त रूपमा सञ्चालन गरिरहेको “रेडमा नेपालको सामुदायिक वन व्यवस्थापन भित्र शुरुआत र भुक्तानी प्रणालीको व्यवस्था” परियोजना मार्फत माथि उल्लेखित सवालहरूमा आधारित प्रमाण तथा दृष्टिकोणहरू संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ। उक्त परियोजना क्षेत्रका उपभोक्ताहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था सुधार्न सामुदायिक वनमा स्थानीय समुदायको सहभागितामा रेडप्लसको भुक्तानी प्रक्रियाको सम्भाव्यता अध्ययन

तथा उदाहरण प्रस्तुत गर्ने मुख्य उद्देश्य लिई दोलखाको चर्नावती जलाधार क्षेत्र, चितवनको कयरखोला जलाधार क्षेत्र र गोरखाको लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा सन् २००९ देखि सञ्चालन भइरहेकोछ जुन सन् २०१३ सकिने छ। उक्त परियोजनाले जम्मा १०४ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूका करिब १५,००० घरधुरीलाई समेटेको छ। परियोजना लागू भएका तीन वटै जलाधार क्षेत्रमा रेडप्लससँग सम्बन्धित कामको लागि केन्द्र विन्दुको रूपमा काम गर्न छुट्टाछुट्टै रेडप्लस सञ्जाल छन्। सञ्जालहरूले आ-आफ्ना क्षेत्र भित्र पर्ने सामुदायिक वनमा भएको कार्बन सञ्चितिको अभिलेख राख्ने, सामुदायिक वनले रेडप्लस कार्यान्वयन गर्न बनाइएका मापदण्ड भित्र रहेर गरिएका कार्यक्रमहरूको अनुगमन गर्ने तथा ती सामुदायिक वनहरूले रेडप्लसमा देखाएको कामका आधारमा रकम बाँडफाँट गर्ने जस्ता कामका लागि सचिवालयको रूपमा समेत काम गरिरहेका छन्। ती तीन जलाधार क्षेत्र मध्ये लुदीखोला जलाधार क्षेत्र र कयरखोला जलाधार क्षेत्रलाई यस अध्ययनको प्रयोजनार्थ घटना अध्ययनका लागि छानिएको थियो।

घटना १: लुदी खोला जलाधार क्षेत्र

लुदी खोला जलाधार क्षेत्रको परिचय

पश्चिमञ्चल क्षेत्रको गोरखा जिल्लामा पर्ने लुदीखोला जलाधार क्षेत्र समुद्री सतहबाट ३१८ मीटर देखि १७१४ मीटर सम्म फैलिएको मध्य पहाडि क्षेत्रमा अवस्थित छ। उक्त जलाधार क्षेत्र भित्रका ३१ सा.व.उ.स. का ४०० घर धुरीले १८८८ हेक्टर वन व्यवस्थापन गरिरहेका छन्। जम्मा जनसंख्या २३,१९० भएको उक्त जलाधार क्षेत्रमा आदिवासी तथा जनजाति, क्षेत्री र दलित समुदायको बसोबास छ। मध्य पहाडि क्षेत्रमा पाइने वनस्पतीहरूको बाहुल्यता रहेको यस जलाधार क्षेत्र विशेष गरि चौडापाते र कोणधारी वनले ढाकेको छ।

लुदी खोला जलाधार क्षेत्रमा वन विनासको इतिहास तथा असमझदारीको बीजारोपण

सन् १९९० को दशकको मध्य सम्ममा यहाँ तिब्र रूपमा वन विनास भएको र जिल्ला भित्र तथा बाहिर काठको गैरकानुनी व्यापारको क्रम बढिरहेको थियो। वन क्षेत्र समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रियामा भएकोले जलाधार क्षेत्रको सम्पूर्ण वन सरकारद्वारा व्यवस्थापन गरिएको थियो। त्यसैले पनि वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायले आफ्नो जिम्मेवारी महसुस गरिसकेका थिएनन्। काठ व्यापार बढी फाइदा पाइने व्यापारका रूपमा रहेका कारण प्रायः काठ व्यापारीहरू जिल्ला बाहिरबाट समेत आएको हुन्थे। उनीहरू समुदायका गन्यमान्य वा टाठावाठाहरूलाई एवं स्थानीय वन कर्मचारीलाई आफ्नो प्रभावमा पारी वनको अवस्था वा उत्पादकत्वको ख्याल नै नगरी वन विनाशमा उद्यत थिए। स्थानीयका अनुसार करीब ९० प्रतिशत भन्दा बढी काठ गोरखा भन्दा बाहिर बेचिन्थ्यो। त्यस सँगै स्थानीय समुदायहरू पनि उनीहरूको आवश्यकता अनुसार वन स्रोत उपभोग गर्न चाहान्थे भने स्थानीय वन कर्मचारी एवं गन्यमान्य वा टाठावाठाहरू वन स्रोतमाथिको नियन्त्रण जारी राखिरहन चाहान्थे। वन क्षेत्र समुदायलाई हस्तान्तरण गरिसके पश्चात् पनि समुदायमा जनचेतनाको अभावले एकताको कमी थियो। विस्तारै विस्तारै समुदायमा जनचेतना बढ्दै गयो र उनीहरू आफ्नो वन व्यवस्थापनमा जिम्मेवार बन्दै गए। अन्ततः यसले फेरी स्थानीय समुदाय र काठ व्यापारी तथा समुदायका गन्यमान्यहरू बीच घरायसी प्रयोगका लागि वन स्रोतको परिचालनका विषयमा असमझदारी पैदा गरायो।

सरकारी वन समुदायलाई हस्तान्तरण गर्नु पूर्व सम्म अतिचरणको समस्या व्याप्त भएकाले वन क्षयीकरणमा वृद्धि भइरहेको थियो। त्यसै गरी पुस्तौं देखि भोगचलन गरिआएका समुदायले वनको निश्चित भाग माथि कब्जा जमाइरहेका थिए। उक्त क्षेत्रमा अन्य उपभोक्ताहरूलाई वन स्रोत संकलनमा अनुमति दिइएको थिएन। यसरी बढ्दो वन विनास र सीमित व्यक्तद्वारा वन स्रोत माथिको नियन्त्रणका कारण वन पैदावार संकलनमा संलग्न विशेष गरि महिलाहरू टाढा टाढा सम्म जान बाध्य थिए। फलस्वरूप समुदायबीच वन सीमा अतिक्रमण तथा वन स्रोत चोरीका विषयमा असमझदारी पैदा हुन थाल्यो र समुदाय बीचको सद्भावमा समेत असर पयो। जब सामुदायिक वनको रूपमा स्थानीय समूहहरूले वन संरक्षण गर्ने जिम्मा पाए, त्यस पछि उनीहरूमा विस्तारै जनचेतनाको वृद्धि हुँदै अपनत्वको भावना विकास भयो। यो खालको परिवर्तन ल्याउनमा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने तालिम, भ्रमण, गोष्ठी, छलफल आदिले पनि सहयोग गर्‍यो।

स्थानीय व्यक्तिहरूका अनुसार सामुदायिक वनहरूमा असमझदारी पैदा हुनुको मुख्य कारक तत्व वन पैदावार प्राप्त गर्न हुने प्रतिस्पर्धा मात्र नभएर सदीयौं देखि चल्दै आएको सामाजिक विभेद एवं साँस्कृतिक चलनहरू पनि हुन् । हाम्रो अध्ययन क्षेत्रमा आदिवासी जनजातिहरूको बाहुल्यता थियो जहाँ मादक पदार्थ उनीहरूको रीतिरीवाजको एक अभिन्न अङ्ग हो । तर मादक पदार्थको सहज उपलब्धताले मानिसहरू उक्त पदार्थ सेवन पश्चात् आफूलाई मन नपरेको मानिसको विरोधमा नानाथरीका गाली गलौज गर्न सक्दछन् । अध्ययनका क्रममा हामी आफैले पनि यस्तो खालको घटना देख्यौं । यसले गर्दा स्थानीयहरूको भनाइमा “मादक पदार्थ आफूलाई मन नपरेको कुरा व्यक्त गर्ने तथा अरुलाई गालीगलौज गर्ने बहाना भएको छ जसले समुदायमा समस्या पैदा गर्न सक्दछ र सामाजिक सद्भाव एवं सम्बन्धमा समस्या आउन सक्दछ”। यद्यपि बहूदो जनचेतना र शिक्षाका कारण यस्तो क्रम भने क्रमशः घट्दो छ ।

असमझदारीको वर्तमान अवस्था

स्थानीय समुदायका अनुसार सामुदायिक वन भित्र वा सामुदायिक वनहरू बीच पहिलाको जस्तो प्रहरी आउने पने वा मुद्दामामलामा अदालतीय कारवाही गर्ने पने खालका गम्भीर प्रकृतिका असमझदारीहरू भने देखिएका छैनन् । राष्ट्रिय स्तरमा सामुदायिक वन प्रक्रियासँग सम्बन्धित नीतिहरूमा देखिने असमझदारीहरू स्थानीय स्तरमा महसुस गरिएको छैन । बरु सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहमा वन व्यवस्थापन, रेड लस सञ्जाल निर्माण तथा फाइदा बाँडफाँट सम्बन्धमा सहमति कायम गरेका छन् । अझ सामुदायिक वनका कतिपय सदस्यहरूलाई त कार्वन मापन तथा कार्वन चुहावट सम्बन्धि आधारभूत जानकारी समेत छ । रेडप्लस सम्बन्धि जानकारी नभएका उपभोक्ताले भने सामुदायिक वनका नियम अनुसार वन पैदावार संकलन गरेको देखिएन । अध्ययनका समयमा केही महिलाहरूले स्याउला संकलन गरिरहेको देखियो । ती महिलाहरूलाई सामुदायिक वनका पदाधिकारीहरूले उक्त कार्य रेडप्लस कार्यान्वयन नियम विपरीत भएको बताउँदा उनीहरूले आफूलाई रेडप्लस बारे थाहा नभएको तर आफूलाई दाउरा, घाँस र स्याउला चाहिने कुरा बताए ।

रेडप्लस परियोजना तथा रेडप्लस सञ्जालमा संलग्न सामुदायिक वनका सदस्यहरू यसबाट पाइने सम्भावित फाइदा बारेमा केही बढी आशावादी तथा उत्साही देखिए । रेडप्लस सञ्जालमा संलग्न हुने प्रत्येक सामुदायिक वनबाट एकजना महिला र एकजना पुरुष चाहिने प्रावधान पश्चात सामुदायिक वनका प्रतिनिधिहरूमा उक्त सञ्जालको नेता हुने चाहना पनि बढेको पाइयो । स्थानीय संघसंस्था तथा निकायहरूमा राजनैतिक इच्छा शक्तिको बहूदो प्रभावले पनि रेडप्लस सञ्जाल निर्माणमा केही असर गरेको देखियो । यसर्थ परिस्थिति त्यति गम्भीर नभए पनि सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको जिल्ला कार्यसमिति चयनका क्रममा देखिने राजनैतिक विचारको प्रभाव रेडप्लस सञ्जाल निर्माण तथा सञ्चालनका क्रममा पनि पर्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

सामुदायिक वनको जिल्ला महासंघहरूमा बहूदो राजनैतिक प्रभावका कारण कामहरू प्रभावकारी नभइरहेको अवस्थामा रेडप्लस सञ्जालमा पनि विशेष गरी नेतृत्वका सवालमा असमझदारी उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ । केही गन्यमान्य वा टाठाबाठाहरूले राजनैतिक पहुँच र प्रभावका आधारमा सामुदायिक वन वा रेडप्लस सञ्जालको नेतृत्व लिइ निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्न सक्ने अवस्थाको सिर्जना हुन सक्ने सम्भावना पनि बहूदो छ । स्थानीय समुदायका अनुसार रेडप्लसबाट प्राप्त फाइदा बाँडफाँडका बेला यसले भन्नु जटिल रूप लिन सक्छ किनकि त्यस क्रममा विभिन्न खालका चाहना भएका समूहहरूले खेल्ने मौका पाउन सक्छन् । स्थानीय शिक्षक तथा रेडप्लस सञ्जालका सचिव भुरामान घिमिरेले पनि त्यस्तो खालको असमझदारी पैदा हुने सम्भावना औल्याउनु भयो । यद्यपि वीरेनचोक सामुदायिक वनका सचिव लगायतका अन्य उपभोक्ताहरूले भने त्यस्ता असमझदारीहरू विशेषगरी फाइदा बाँडफाँट, नेतृत्व चयन र अर्थ विनियोजनका सवालहरू कम गर्न छुट्टै संस्थागत प्रक्रिया तथा संयन्त्रहरूको व्यवस्था गर्नु पर्नेमा जोड दिनु भयो ।

लुदीखोला जलाधार क्षेत्रका सामुदायिक वनहरूमा वन पैदावार प्रयोग गर्ने परम्परागत शैलीमा खासै परिवर्तन छैन । उपभोक्ताहरूले अझै पनि जंगलमा गाइवस्तु चराउनुका साथै स्याउला, लाथा लगायतका वन पैदावारहरू संकलन गर्दछन् । यसले गर्दा वन कार्वन सञ्चितमा कमी आउने भएकोले रेडप्लस सञ्जालका सदस्यहरू चिन्तित देखिन्छन् । त्यस्तै गरी , सरकारी वन क्षेत्र सामुदायिक वनका रूपमा हस्तान्तरण गरिएको सुरुको समयमा सामुदायिक वनका सीमानाका विषयमा असमझदारी थियो । यसको मुख्य कारण सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूलाई वन सिमाङ्कन प्रक्रियामा कम सामेल गराई वन

कर्मचारीहरू बढी सहभागी हुने गर्दथे । तथापि उपभोक्ताहरूमा क्रमशः जनचेतना बढ्दै गयो । सामुदायिक वनमा आफ्नो अधिकार, भूमिका तथा वन कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको प्रचलन बढ्दै गयो । साथै सामुदायिक वनहरू बीच विभिन्न औपचारिक तथा अनौपचारिक छलफल, अन्तर्क्रियाहरू पनि हुन थाले । फलस्वरूप सामुदायिक वनको सीमा सम्बन्धि असमझदारी पनि घट्दै गएको पाइन्छ । त्यसै गरी विभिन्न कारणहरू जस्तै सानो र कमसल खालको वन क्षेत्र, बढ्दो जनसंख्या, वैकल्पिक उर्जा स्रोतको कमी आदिका कारण सामुदायिक वनमा उपभोक्ता समूहमा वन पैदावारको माग भन्दा आपूर्ति न्यून रहेको छ । यस तथ्यलाई इसिमोडले सन् २०१० मा गरेको आधार सर्वेक्षण तथा अध्ययनका क्रममा महिला र दलित समूहसँग गरिएको लक्षित समूह छलफलले समेत पुष्टि गरेको छ । वैकल्पिक उर्जा जस्तै पेट्रोलियम ग्याँस, सोलार, बायो ग्याँस आदिमा उपभोक्ताहरूको पहुँच अति न्यून छ । रेडप्लस सञ्जालका भुरामान घिमिरेका अनुसार रेडप्लस कार्यान्वयन गरिएका क्षेत्रमा वैकल्पिक उर्जाको अवसर बढाउँदै जाने व्यवस्था भए पनि हाल सम्म जम्मा २५ घरधुरीले मात्र बायो ग्याँस तथा १५० घरधुरीले मात्र सुधारिएको चुलो बनाउन सहयोग प्राप्त गरेका छन् । यसर्थ वन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्दा वन पैदावार संकलनमा न्यून अवसरका कारण माग अनुसारको वन पैदावार आपूर्ति हुन नसकिरहेकोले बेलाबेलामा वन पैदावार बाँडफाँटका विषयमा असमझदारी पैदा भइरहेको छ । अझ ती वन पैदावार पनि सक्षम उपभोक्ताहरू जस्तै गन्धमान्य वा टाठावाठाहरू, धनीहरू तथा सामुदायिक वनका पदाधिकारीहरूले बढी र आर्थिक-सामाजिक हिसाबले सिमान्तकृत समुदायहरू जस्तै गरीब, महिला घरमुली भएका घरधुरीहरू आदिले कम प्राप्त गर्ने अवस्था यद्यपि विद्यमान छ । त्यसैगरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा सूचना प्रवाह प्रणाली एकदम अनौपचारिक र अप्रभावकारी देखिन्छ । सूचना प्रवाह प्रणाली अक्सर सामुदायिक वन कार्यसमिति सदस्यले उपभोक्ताहरूलाई दिने एकतर्फी तथा अस्पष्ट देखियो । उपभोक्ताहरूको रायसंकलन गर्ने वा गुनासो सुन्ने प्रावधान कम भएकाले गर्दा सामुदायिक वनको साधारण सभा तथा अन्य गतिविधिमा उपभोक्ताहरूको अनुपस्थिति बढ्दो छ । फलस्वरूप सामुदायिक वनमा भएका विभिन्न निर्णयहरूका बारेमा जान्ने, कार्यान्वयन गर्ने तथा रायसल्लाह दिने वा सुन्ने विषयमा अविश्वास वा असमझदारी पैदा भइरहेको छ । समूहहरूले रेडप्लस कार्यान्वयनका लागि पनि केही नयाँ प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएका छन् । यद्यपि ती प्रावधानका बारेमा सबै उपभोक्ताहरू सुसूचीत छैनन् । यसले गर्दा पनि माथि उल्लेख गरिए अनुसार सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरू स्याउला संकलनमा गइरहेका छन् । विरेन चोक सामुदायिक वनका वर्तमान कार्यसमितिका सल्लाहकार तथा पुर्व अध्यक्षका अनुसार उहाँलाई कार्यसमितिको बैठकमा बेलाईदैन र त्यहाँ भएका निर्णयका बारेमा समेत जानकारी गराईदैन । यसर्थ सूचना प्रवाहका विषयमा समूहमा असमझदारी अझ बढ्न सक्ने सम्भावना छ ।

यस जलाधार क्षेत्रका सामुदायिक वनहरूमा काठ कटान र त्यसको वितरणको सवाल मुख्य समस्याका रूपमा देखिन्छ । विरेनचोक सामुदायिक वनका सचिवका अनुसार सरकारले काठ कटान तथा निकासिमा लगाएको प्रतिबन्ध र उक्त प्रतिबन्धका बारेमा उपभोक्ताले थाहा नपाएको हुनाले काठ कटानका विषयमा विगतमा असमझदारी पैदा भयो । समूहका उपभोक्ता सिङ्गा बहादुर रानाले आफुले सिमेन्टको घर बनाउन विमको माग गर्दा ढुंगामाटोको घर बनाउने उपभोक्तलाई मात्र काठ दिने भन्दै आफुलाई काठ उपलब्ध नगराएको र पछि फेरी सामान्य ढुङ्गा माटोको घर बनाउन काठको माग गर्दा पनि सरकारद्वारा काठ कटानमा प्रतिबन्ध लगाएको भन्दै दोस्रो पल्ट पनि काठ उपलब्ध नगराएको आरोप लगाए । यसर्थ वन पैदावारको आपूर्ति माग अनुसार प्रदान गर्न नसक्दा र कटानका लागि कार्ययोजनामा उल्लेख भन्दा बढी काठको माग हुँदा पनि यस विषयमा असमझदारी उत्पन्न भइरहेको छ ।

घटना २: कयरखोला जलाधार क्षेत्र

कयर खोला जलाधार क्षेत्रको परिचय

समुद्री सतहवाट करीब २४५ मीटर देखि १९४४ मीटरको उचाइसम्म फैलिएको कयर खोला जलाधार क्षेत्र चितवन जिल्लामा पर्दछ । जम्मा ३९०५ घर धुरीका २२,०९० जनसंख्याले उक्त जलाधार क्षेत्रको ८,००२ हेक्टर वन क्षेत्र व्यवस्थापन गरिरहेका छन् । वनसँग बढी सम्बन्धित मानिएका जनजातिहरू तामाङ् र चेपाङ् समुदायको बाहुल्यता रहेको यस क्षेत्रमा साल लगायतका अन्य काठका प्रजातीको वनको बाहुल्यता रहेको छ ।

कयर खोला जलाधार क्षेत्रमा असमभदारीको बीजारोपण

यस क्षेत्रमा मुख्य गरि वनको परम्परागत प्रयोग र सामुदायिक वनका रूपमा हस्तान्तरण पश्चातको अभ्यास बीचको फरकका कारण असमभदारी रहेको देखिन्छ। आदिवासी जनजातिहरू विशेष गरि चेपाङ समुदायका मानिसहरू जीविकोपार्जनका लागि वनको परम्परागत प्रयोग जस्तै: घुम्ती खेती प्रणाली तथा अन्य वन पैदावारको संकलन र सामुदायिक वनमा गरिने कार्यहरू जस्तै: घुम्ती खेती प्रणाली माथि प्रतिबन्ध र अन्य वन पैदावार संकलनमा पनि निश्चित नियमको पालना जस्ता प्रबन्धनहरू एक आपसमा विपरीत छन्। सरकारले अभ्यासमा ल्याएको विभिन्न वन सुशासनका तरीकाले पनि उपभोक्ता बीच असमभदारी पैदा गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि वन ऐन २०४९ को प्रावधान अनुसार छानिएका विपन्न परिवार मात्र कबुलियती वनका उपभोक्ता हुन सक्दछन्। यसले कहिलेकाहीं उपभोक्ता बीच वन पैदावार माथिको पहुँचका विषयमा असमभदारी पैदा गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ। रेडप्लस परियोजनाका सहजकर्ता तथा चेपाङ अगुवा उत्तम प्रजा (चेपाङ)का अनुसार “खोरीया फडानी” पनि भनिने घुम्ती खेती प्रणाली वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि प्रमुख चुनौति भएको छ। परम्परागत रूपमा गरि आएको र दैनिक जीवन गुजारासँग प्रत्यक्ष जोडिएकोले चेपाङ समुदाय यो कार्य छोडि हाल पनि सक्दैनन्। त्यस्तै कतिपय चेपाङ अधिकार कर्मीहरू उनीहरूको परम्परागतअधिकार हनन् भएको र सरकारले कुनै वैकल्पिक उपाय नदिए सम्म घुम्ती खेती प्रणाली बन्द गर्न नसकिने कुराको वकालत/पैरवी समेत गर्दै आइरहेका छन्। यसर्थ यो घुम्ती खेती प्रणाली विशेषगरी सामुदायिक वन र कबुलियति वनमा अभ्यास गरिँदा बढी विवादको स्थिति बढिरहेको देखिन्छ।

असमभदारीको वर्तमान अवस्था

यस जलाधार क्षेत्रमा मुख्य गरि फाइदा बाँडफाँट, घुम्ती खेती प्रणाली, सामुदायिक वनको सीमा, जातीय संस्कृति, अशिक्षा जस्ता विषयमा असमभदारी रहेको पाइयो। अशिक्षा तथा जनचेतनाका कमीका अलावा निश्चित संस्कृतिसँग सम्बन्धित जात, साँस्कृतिक चलन तथा व्याक्तितग स्वाभावले समेत असमभदारी उत्पन्न गर्न सहयोग गर्दछ। बाहुन क्षेत्रीहरू आफ्नो सवाल प्रस्तुत गर्न अलि बढी कुटनैतिक तरिका अपनाउँछन् भने जानजाति तथा दलित समुदायका उपभोक्ताहरू सोभै अभिव्यक्त गर्दछन्। यसले पनि स्थानीय रूपमा वनका विषयमा जानकारीको तह थाहा पाउन सकिन्छ।

रेडप्लस परियोजना क्षेत्रमा जी.आई.एस र जी.पी.एस.द्वारा सामुदायिक वनको सही क्षेत्रफल पत्ता लगाउन सक्ने क्षमता भएका जनशक्ति छन्। तर उक्त प्रविधि प्रयोग गरी वन क्षेत्र नाप्दा प्राप्त क्षेत्रफल र कम्पासद्वारा गरिने अलि पुरानो सर्वेक्षण प्रणाली मार्फत प्राप्त वनको क्षेत्रफलमा ठूलो फरक आउँदा सामुदायिक वनको सीमा विवाद बढ्न सक्ने सम्भावना छ। जस्तै राम लक्ष्मण सामुदायिक वनको क्षेत्रफल हस्तान्तरणका समयमा कम्पासद्वारा सर्वेक्षण गर्दा ६५.२५ हेक्टर मापन गरिएको थियो र सोही क्षेत्रफल वन कार्ययोजना समेत उल्लेख गरिएको थियो। हाल रेडप्लस परियोजनाले उक्त क्षेत्र जी.पी.एस. तथा जी.आई.एस को प्रयोग गरी मापन गर्दा जम्मा १३.२५ हेक्टर (करीब ५ गुणाले कम) मात्र प्राप्त भयो। त्यस्तै बाहुलेश्वर सामुदायिक वनको क्षेत्रफल हस्तान्तरणका बेला कम्पास द्वारा ११३ हेक्टर मापन गरिएकोमा हाल जी.पी.एस. तथा जी.आई.एस को प्रयोग गरी मापन गदा बढेर १७४ हेक्टर भएको पाइयो। यसरी वन क्षेत्र मापनको फरक प्रविधि प्रयोग गरी वन क्षेत्रमा भएको घटबढले सामुदायिक वनमा रेडप्लसबाट हुने फाइदामा प्रत्यक्ष असर पर्ने भएकोले असमभदारी पैदा हुन सक्छ।

यस्तै स्थानीय राजनीतिक प्रभाव सामुदायिक वनहरूमा देखिदै आइएको छ। फलस्वरूप सामाजिक सद्भाव तथा नेतृत्वका सवालमा गम्भीर असमभदारी पैदा हुन सक्दछ। यो सम्भावनाबाट कयरखोला जलाधार क्षेत्र पनि अछुतो छैन। कयरखोला जलाधार क्षेत्रको एक सामुदायिक वनको नेतृत्व कर्ताका अनुसार पहिला पहिला कार्यसमिति सर्वसहमतीबाट चयन हुने गरेको भएता पनि पछिल्लो कार्यसमिति विभिन्न गुट उपगुटका कारण निर्वाचन प्रणाली मार्फत चयन गर्नु परेको थियो। उनका अनुसार यसले गर्दा राजनैतिक धुवीकरण हुने र सामाजिक सद्भाव खल्बलिन सक्ने सम्भावना प्रबल हुन्छ। जनजाति समुदायका उपभोक्तासँगको छलफलका एक सहभागिका अनुसार सामुदायिक वनमा आकर्षक स्रोतको उपलब्धताका कारण सबै जना त्यसको नेतृत्व गर्न लालयित हुने भएकोले बढी प्रतिस्पर्धा हुने गर्दछ। उहाँका अनुसार जीवनमा पहिलो पल्ट सामुदायिक वनको नेता हुन उपभोक्ताका घरघरमा भोट माग्न गएको समेत देख्नु भयो। सामुदायिक वनमा गन्थमान्य वा टाठाबाठाहरूको बहदो प्रभावले पनि असमभदारी पैदा गरेको देखियो। अध्ययनका क्रममा हामीले दलित समुदायका व्यक्तिसँग छलफल गर्न चाहेको कुरा सामुदायिक वनका अध्यक्षसँग व्यक्त गर्‍यौं। उनले भोली पल्ट नै उहाँहरू सँग छलफल गर्न सकिने कुरामा विश्वस्त गराउनु भयो। तर जब भोली पल्ट दलित समुदायका उपभोक्ताहरूसँग भेट्यौं तब एक जना सदस्यले उनीहरू

समुदायिक वनका अध्यक्षको चाहना अनुसार चल्नु पर्ने बाध्यता रहेको बताए । उनका अनुसार उनीहरूलाई वन श्रोत माथिको सहज पहुँचको कार्ययोजनामा नै व्यवस्था गरिए पनि त्यसलाई कार्यसमितिले अधिकारका रूपमा नभई दयाको रूपमा लिने गरेको छ ।

उपभोक्ताहरूमा आफ्नो समुदायिक वन क्षेत्रको व्यवस्थापनमा मात्र बढी अपनत्व महसुस गरेको पाइन्छ । सँगै जोडिएको सरकारी वन क्षेत्रमा आगलागी हुँदा समेत समुदायिक वनका उपभोक्ताहरू उक्त आगो नियन्त्रण गर्न सक्रिय नभएको बरु सरकारले आगो नियन्त्रण गर्नुपर्ने तर्क गरिरहेको पाइन्छ । यसले गर्दा कार्वन चुहावटको समस्या बढ्न सक्दछ । त्यस्तै समुदायिक वनका उपभोक्ताहरू मध्ये रेडप्लसका बारेमा एकदम थोरैले मात्र केही बुझेको पाइयो । विभिन्न छलफलमा सहभागी करीब १६-१७ जना मध्ये केवल २ जनाले मात्र यसको बारेमा सुनेको बताएका थिए । यसका अलावा रेडप्लस परियोजना लागू भए पश्चात समुदायिक वनहरूले वन पैदावार संकलनका विषयमा प्रचलित नियम परिमार्जन गरेकोले पनि वनमा निर्भर उपभोक्ताहरू मारमा परेका छन् । उदाहरणका लागि जनप्रगति समुदायिक वनमा वन पैदावार संकलन खुल्ला भएको समयमा समेत प्रति घरधुरी २ जना भन्दा बढी जान पाईदैन जब कि पहिला जति जना पनि जान पाइन्थ्यो । यसले गर्दा दाउराको विकल्प नभएका घरधुरी खुशी देखिदैनन् । यस्तो खालको समस्या मुख्य गरि विपन्न तथा पिछडिएका वर्गका उपभोक्ताहरूको निर्णय प्रक्रियामा पहुँच नहुनाले पनि आएको देखिन्छ । जस्तै जमुना समुदायिक वनमा करिब ६० प्रतिशत चेपाङ्ग समुदायका उपभोक्ताहरू छन् तथापि कार्य समितिमा भने केवल एक जना सदस्य मात्र छन् ।

घटना अध्ययनको विश्लेषण तथा छलफल

अध्ययनका समयमा मुख्य गरी समुदायिक वन उपभोक्ता समुह र कार्यसमितिमा सामाजिकरूपमा भेदभाव, फाइदा बाँडफाँटमा असमानता, समुदायिक वनका विभिन्न गतिविधिहरूमा विपन्न/दलित/महिला तथा पिछडिएका वर्गहरूको अपर्याप्त सहभागिता, सरोकारवालाहरूका बीचमा प्रभावकारी सूचना प्रवाहमा कमी, समुदायिक वन कोषको अपचलन, अपारदर्शिता, नेतृत्वको जथाभावी एवं पक्षपातपूर्ण व्यवहार, जबर्जस्ती दस्तुर असुली, निर्णय कार्यान्वयनमा कम्जोरी, जातीय भेदभाव तथा परम्परागत संस्कृति तथा प्रचलनको बेवास्ता लगायतका विषयमा मुख्य असमझदारी रहेको पाइयो । यी असमझदारीहरूलाई मुख्य गरी स्थानीय वा समुदायिक वनको तह र नीतिगत तहमा विप्लेषण सकिन्छ ।

वनसँग सम्बन्धित असमझदारीमा जटीलता

सामुदायिक वनमा विभिन्न तहमा असमझदारी पैदा भएको देखिन्छ । असमझदारी घरधुरी देखि समुह भित्रै र समुदायिक वनहरू बीच पनि देखिन्छ । त्यस्तै नीतिगत तहमा जस्तै नीति निर्माता र कार्यान्वयन कर्ता, सरकारी निकाय र महासंघ जस्ता नागरिक समाजका बीचमा पनि विभिन्न विषयमा असमझदारी देखिन्छ । नेपालको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा मुख्य रूपमा सरकारी कार्यालयहरू (जस्तै: वन मन्त्रालय, वन विभाग, क्षेत्रिय वन निर्देशनालय, जिल्ला वन कार्यलय) तथा स्थानीय सरकारी निकायहरू (जस्तै: जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति, नगरपालिका, वडा कार्यालयहरू आदि), वन उपभोक्ताको महासंघ एवं सञ्जाल र सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरू यस्ता असमझदारीका विषयमा कुनै न कुनै हिसावले सम्बन्धित छन् । तथापि ती निकायहरूको सक्रियता उनीहरूको सम्बन्ध एवं तह अनुसार फरक फरक देखिन्छ । उदाहरणका लागि जिल्ला वन कार्यलय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहबीचको सम्बन्धको अवस्थालाई लिन सकिन्छ । यि दुई बीचको सम्बन्धका बीचमा तब असमझदारी पैदा हुन्छ जब राज्यले नयाँ नीति तथा मार्गदर्शन मार्फत स्थानीय समुदायको अधिकार कटौती गर्ने खालका कानुनी व्यवस्था स्थापित गर्न खोज्दछ । सन् २०१० को अन्त्यतिर सरकारले ल्याएको वन ऐन २०४९ को संसोधन प्रस्ताव माथि सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको नेतृत्वमा समुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरूले करीब छ महिना सम्म विरोध गरे । समुदायिक वनका उपभोक्ताहरूको अधिकार कटौति गर्न खोजेको भन्दै अन्य संस्थाहरूको समेत समर्थनमा स्थानीय, जिल्ला र केन्द्रिय स्तरमा समेत व्यापक विरोधका कार्यक्रमहरू आयोजना गरियो । उक्त विरोध कार्यक्रम नियन्त्रणको प्रयासमा प्रहरीले हस्तक्षेप तथा केही आन्दोलनकारीलाई गिरफ्तार समेत गर्‍यो । अन्ततः सरकारले सन् २०११ जुन/जुलाईमा उक्त संसोधन प्रस्ताव फिर्ता लिन बाध्य भयो । असमझदारी पनि विभिन्न क्षेत्र र उपभोक्ताको आवश्यकताका आधारमा समेत भर पर्दछ । जस्तै: पहाडी क्षेत्रमा घाँस र दाउराका विषयमा बढी असमझदारी पैदा हुन्छ भने तराई क्षेत्रमा काठ र दाउराका विषयमा बढी असमझदारी भएको देखिन्छ ।

तलिका १: विभिन्न निकाय र सवालका आधारमा असमझदारीको विश्लेषण

असमझदारीको विषय	सम्बन्धित नियका/सरोकारवाला	निकाय /सरोकारवालाको चाहना
वन सीमा	समुदायिक वन सदस्यहरू, परम्परागत उपभोक्ताहरू, दुई छिमेकी समुदायिक वन, समुदायिक वन बाहिरका उपभोक्ताहरू	समुदायमा वन पैदावार अति आवश्यक छ। जब उनीहरूको आवश्यकता पूर्ती हुँदैन तब आफ्नो समुदायिक वन को सीमा बाहिर जान बाध्य हुन्छन्।
फाइदा बाँडफाँट तथा वन पैदावार संकलन	समुदायिक वन कार्य समिति सदस्य र अन्य उपभोक्ता, समुदायिक वन नजिक र बाहिरका उपभोक्ताहरू, दलित तथा जनजातिहरू	घर बनाउन चाहिने काठ, दैनिक प्रयोगको लागि दाउरा, गाई वस्तुलाई घाँसपात, वन पैदावारको प्रयोग नगर्नेहरूलाई पनि आर्थिक आर्जनको उपाय, फाइदा बाँडफाँटमा पारदर्शिता, आवश्यकता अनुसारको स्रोत बाँडफाँट, समतामूलक स्रोत बाँडफाँट, समयमै सूचनाको प्रवाह
सामन्ती पन तथा नेतृत्व	स्थानीय गन्यमान्यहरू जस्तै: विद्यालयका शिक्षक, काठ व्यापारी, राजनैतिक नेता तथा कार्यकर्ताहरू, समुदायिक वन का पुर्व तथा वर्तमान कार्यसमितिका नेताहरू, गा.वि.स. र वडाका निर्वाचित पुर्व पदाधिकारीहरू	स्थानीय गन्यमान्यहरू स्थानीय संस्थाहरू जस्तै समुदायिक वन र रेडप्लस सञ्जाल आदिमा प्रभाव छोड्न चाहान्छन्, उनीहरूलाई समुदायिक वन बाट प्राप्त हुने वन पैदावारको खाँचो आवश्यकता नपर्ने पनि हुनसक्छ। यद्यपि स्थानीय स्तरमा आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्न समुदायिक वन को नेता हुन चाहन्छन्, समुदायिक वन तथा अन्य स्थानीय संस्थाहरूको चुनाव जित्ने/जिताउन राजनैतिक नेता कार्यकर्ताहरू जतासुकै आफ्नो प्रभाव कायम राखिरहन चाहान्छन्।
घुम्ती खेती प्रणाली र वन संरक्षण	आदिवासी जनजाति (यो क्षेत्रमा चेपाङ) भूमिहीनहरू, समुदायिक वन सदस्यहरू	जनताहरू खेतीपाती गरी परिवारको आवश्यकता पुरा गर्न वनको केही क्षेत्र चाहन्छन्, समुदायिक वन सदस्यहरू दिगो वन व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक ५/५ वर्षमा परिमार्जन हुने वन कार्ययोजना तथा विधानमा उल्लेख भए बमोजिमको काम गर्न चाहान्छन्।
वन व्यवस्थापन तरीका	सरकारी वन कर्मचारीहरू समुदायिक वन उपभोक्ता सदस्य महासंघ सदस्य, समुदायिक वन सदस्य	महासंघ सदस्यहरू सकेसम्म बढी वन क्षेत्र समुदायिक वन का रूपमा हेर्न चाहान्छन्, वन क्षेत्रको नजिकका स्थानीय बासिन्दाहरू अन्य प्रयोजनका लागि वन क्षेत्र अतिक्रमण गर्दछन्, सरकार स्वस्थ र उत्पादनशील विशेषगरी सालको वन समुदायलाई हस्तान्तरण गर्न चाहँदैन, समुदाय आफ्नो आर्थिक फाइदाका लागि बढी उत्पादनशील वन चाहान्छन्।
सामन्तीपन, जात र संस्कृति	स्थानीय गन्यमान्यहरू जस्तै: विद्यालयका शिक्षक, काठ व्यापारी वा उनीहरूका प्रतिनिधि, राजनैतिक दलका स्थानीय नेता/ कार्यकर्ता, तथाकथित उच्च जातका मानिसहरू, समुदायिक वन नेतृत्वकर्ताहरू	स्थानीय गन्यमान्यहरू समुदायिक वन समितिमा प्रभाव कायम राख्न चाहान्छन्, तल्लो जातका मानिसहरू उनीहरूको सञ्जालमार्फत माथिल्लो जातका मानिसको चहनाको विरोध गर्न खोज्दछन्, राजनैतिक नेता/कार्यकर्ताहरू स्थानीय संघसंस्थाहरूमा आफ्नो प्रभाव कायम राख्ने चाहन्छन्, जनजातिहरू आरक्षणको व्यवस्था चाहान्छन्, समुदायिक वन बाहिरका संस्थाहरू उपभोक्ताले पहिला प्राप्त गरेको अवसरको लेखाजोखा बिना नै उक्त समुदायमा आफ्नो परियोजनाको प्रभाव देखाउन चाहान्छन्।
दोहोरो उपभोक्ता	दोहोरो सदस्यता उपभोक्ताहरू, एउटा समुदायिक वनमा मात्र सदस्य भएका उपभोक्ताहरू, समुदायिक वन समिति सदस्यहरू	दोहोरो उपभोक्ताहरू बढी स्रोत, थप फाइदा र राजनैतिक प्रभाव चाहान्छन्, एउटा समुदायिक वनमा मात्र सदस्य भएका उपभोक्ताहरू स्रोत वितरणका क्रममा दोहोरो उपभोक्ताहरूको विरुद्धमा आवाज उठाउँछन् र उनीहरू बीच समान/बराबर स्रोत चाहान्छन्।

यसर्थ असमझदारीका सवालहरू ठाउँ तथा परिस्थिति अनुसार फरक फरक छन्। यद्यपि उक्त असमझदारीको प्रकृति र प्रबलता स्रोतको उपलब्धता र प्रकार, फाइदा बाँडफाँटको तरीका, सामाजिक रितीस्थिती, वन स्रोतको अवस्थिति, वन सीमा, वन व्यवस्थापन पद्धति, परम्परागत अधिकार, घुम्ती खेती प्रणाली र वनसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय नीति परिवर्तन आदिमा निर्भर गर्दछ।

राज्यले व्यवस्था गरेको वन व्यवस्थापन पद्धतिमा परम्परागत प्रयोग पद्धतिलाई कम प्राथमिकता

सरकारी वनको केही क्षेत्र समुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्ने समयमा वन कर्मचारी वा प्राविधिकहरूले समुदायिक वनको सिमा निर्धारण गर्दछन् भने सामाजिक सर्वेक्षणका आधारमा उपभोक्ताहरूको संख्या निर्धारण हुन्छ। वन सीमा निर्धारण एवं उपभोक्ता संख्या निर्धारण स्थानीय समुदायसँग सहकार्य पश्चात गर्ने गरिए पनि त्यहाँ अस्पष्टताका कैयौं विषयहरू बाँकी रहन्छन्। उदाहरणका लागि उपभोक्ताहरूलाई चाहिने विभिन्न वन पैदावारहरू जस्तै: दाउरा, घाँस, काठ, सालको पात, रातोमाटो तथा अन्य गैरकाष्ठ वन पैदावारहरू संकलन गर्न उनीहरू विभिन्न समय वा सिजनमा फरक फरक वन क्षेत्रमा जान सक्दछन्। कुनै वन पैदावार कहिले काहिँ मात्र संकलन गर्न आउने भएकोले टाढाका उपभोक्ताहरूलाई समुदायिक वनको औपचारिक तथा वैधानिक रूपमा उपभोक्ताका रूपमा लिईदैन। सामान्यतः कुनै समुदायिक वनको क्षेत्र वरपर बस्ने उपभोक्ताहरूलाई मात्र औपचारिक एवं वैधानिक उपभोक्ताका रूपमा मान्यता दिइन्छ। यसले गर्दा समुदायिक वनका औपचारिक उपभोक्ताहरूले अन्य उपभोक्तालाई वन पैदावार संकलनमा रोक लगाई यदि उनीहरूलाई जंगलमा भेटेमा औजार बरामद गरी कारवाहीका लागि कार्य समितिमा दाखिला गराउने गर्दा असमझदारी पैदा हुने स्थिति आउँछ। विरेनचोक समुदायिक वन गोरखाका एक जना महिला उपभोक्ताले पनि समुदायिक वन क्षेत्र भन्दा बाहिरका कुनै उपभोक्ताले वन पैदावार संकलन गरेको देखेमा वा भेटेमा औजार बरामद गरि समुदायिक वन कार्यालयमा कारवाहीका लागि ल्याउने गरेको बताउनु भयो। यदि दोषीले भाग्ने वा नियम पालना गर्न नखोजेमा त भन असमझदारीले अझ भयावह रूप लिन सक्ने सम्भावना हुन्छ। यस्तो खालको असमझदारीको मुख्य कारण चाहिँ वन सीमाना र नीजि जग्गा, दुई गा.वि.स वा जिल्लाको सीमा आदिमा अस्पष्टता हो।

अन्यायपूर्ण फाइदा बाँडफाँड प्रक्रिया

सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहबाट प्राप्त प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष फाइदालाई आफ्ना वैधानिक उपभोक्ताहरूबीच बाँडफाँट गरिन्छ। प्रत्यक्ष फाइदालाई नगद वा जिन्सी (वन पैदावार) का रूपमा बाँडिन्छ, भन्ने विभिन्न तालिम तथा गोष्ठी आदिमा सहभागि हुन पाउने अवसरलाई अप्रत्यक्ष फाइदाका रूपमा लिइन्छ। जब त्यस्ता फाइदा बाँडफाँट प्रक्रिया असमान वा पक्षपात पूर्ण भएको महसुस हुन्छ, तब समुदायिक वनमा असमझदारी पैदा हुन्छ। यसको मुख्य कारण वन पैदावारको माग भन्दा आपूर्ति कम हुँदा समूहका टाठाबाठाले विपन्न एवं पछाडि परिएका वर्ग भन्दा बढी फाइदा लिनु वा लिन खोज्नु नै हो। यो अध्ययनका क्रममा सबै समुदायिक वनहरूमा यस्तो खालको असमझदारी रहेको पाइयो। वनमा आश्रित उपभोक्ताहरूलाई अरू उपभोक्ताको तुलनामा बढी वन पैदावारको आवश्यकता पर्दछ, जस्तै: थारु समुदायका उपभोक्ताहरू संयुक्त परिवारमा बस्ने हुनाले परिवार संख्या ठूलो हुन्छ। त्यसैले उनीहरूलाई दैनिक गुजाराका लागि चाहिने दाउरा, घाँस आदि बढी चाहिन्छ। त्यसै गरी चेपाङ समुदायका उपभोक्ताहरू वन क्षेत्रलाई साभ्ना जमिनको रूपमा लिन्छन् र त्यसलाई आफ्नै तरीकाले उपयोग गर्न खोज्छन्। उनीहरूको घुम्ती खेती गर्ने परम्परामा अझै पनि परिवर्तन आएको छैन। त्यसैले उनीहरूले चाहेको जति वन पैदावार नपाउँदा वा उनीहरूको आवाज बेवास्ता गरिँदा वा समुदायिक वन कार्ययोजनामा उल्लेख गरेभन्दा बढी वन पैदावार संकलन गरेको थाहा पाएमा विशेष गरि कार्यसमितिसँग असमझदारी पैदा हुनेगरेको छ। त्यसका अलावा उनीहरूले विभिन्न तालिम गोष्ठी तथा अन्य कार्यक्रममा समेत भाग लिने मौका पाएका छैनन्। विरेनचोक समुदायिक वनका एक जना महिला उपभोक्ताका अनुसार उनीहरूले त्यस्ता तालिम वा गोष्ठीमा भाग लिने मौका नपाएको र उक्त तालिम, गोष्ठी वा भ्रमणमा जाने सदस्यहरूलाई के आधारमा छानिन्छ, भन्ने कुरा समेत आफूलाई थाहा नभएको कुरा अध्ययनका क्रममा बताइन्।

समुदायिक वनको नेतृत्वमा राजनैतिक चाहना

समुदायिक वन प्रति राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बढ्दो चासोका कारण विगतमा समुदायिक वनको सदस्य नभएका वा समुदायिक वनबाट प्राप्त हुने वन पैदावार आवश्यक नभएका व्यक्तिहरू पनि यसको सदस्य भइरहेका छन्। सामुदायिक वन स्थानीय स्तरमा नेतृत्व विकासको लागि एउटा राम्रो आधारका रूपमा विकसीत भए पनि राजनैतिक आस्थाका आधारमा कार्यसमितिमा छानिने बढ्दो प्रचलिनका कारण असमझदारी क्रमशः बढिरहेको छ। भन समुदायिक वनमा आकर्षक मानिने अध्यक्ष र सचिव पदका लागि त अझ धेरै खिचातानी भएको देखिन्छ।

परम्परागत प्रयोग तरीका कानूनले प्रत्याभुत गरेको अधिकार तर्फ उन्मुख हुने क्रममा ढिलाई

घुम्ती खेती प्रणालीमा कुनै निश्चित वन क्षेत्र वा जग्गा खाली गरि खेती गरिन्छ। जब २/३ वर्ष पछि उक्त जमीनको उत्पादकत्वमा कमी आई उत्पादन घट्न थाल्छ तब उक्त जमिन छोडि अर्को नयाँ क्षेत्र फडानी गरि खेतीपाती सुरु गरिन्छ। अध्ययनका क्रममा यस्तो खालको घुम्ती खेती प्रणाली कयरखोला जालाधार क्षेत्रको वन विनाश वा क्षयिकरण हुने मुख्य कारक तत्वका रूपमा देखियो। नेपाल सरकारले ४० वर्ष पहिला नै राजस्व ऐनले गरेको प्रावधान अनुरूप उनीहरूलाई उक्त जग्गामा कानुनी अधिकार समेत प्रदान गरेको छ। विज्ञहरूको छलफलमा सहभागि नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघमा कार्यरत श्रीमती पासाङ डोल्मा शेर्पाका अनुसार आदिवासी जनजातिहरूको चालचलनमा परिवर्तन गराउनु भन्दा पनि वन र प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धि समस्या समाधान गर्न सरकारले बनाएको कानूनको कार्यान्वयन गर्ने रणनीति बनाउनु आवश्यक छ। फस्वरूप सरकारी कानून र आदिवासी जनजाती बीच एक अर्काको पहिचानको सम्मान हुन्छ र सबै समस्या समाधान हुन सक्छन्। फरेष्ट एक्सन नेपालका दिल बहकदुर खत्रीले उहाँको भनाइलाई समर्थन गर्दै आदिवासी जनजातीहरूको पहिचान, विविधता एवं परम्परालाई राज्य र अन्य निकायले समेत स्वीकार गर्नु पर्नेमा जोड दिए। वास्तवमा घुम्ती खेती प्रणालीको सामाजिक, आर्थिक, जैविक तथा भौगोलिक असरहरू रहेका छन्। वन स्रोत जलाउदा कार्बन उत्सर्जन हुने भएकोले जलवायु परिवर्तनमा पनि सहयोग गरिरहेको छ। विग्रीएको वनको अवस्थालाई सुधार्ने तथा विपन्नको जीवनस्तर सुधारमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ सरकारले विपन्न समुहलाई तुलनात्मक रूपमा कमसल खालको वन क्षेत्र कबुलियती वनका रूपमा हस्तान्तरण गरिरहेको छ। घुम्ती खेती प्रणालीलाई अवैधानिक मानिएको हुँदा चेपाङ समुदायका उपभोक्तालाई पनि कबुलियती वनका रूपमा केही वन क्षेत्र हस्तान्तरण गरिएको पाइएता पनि उनीहरूले स्थानीय समुदायको जमिन माथिको अधिकार कायम राख्ने उद्देश्यले घुम्ती खेती प्रणाली र कबुलियती वन दुवै सँगसँगै गरेको पाइयो। कबुलियती वन छानिएका निश्चित विपन्न वर्गले मात्र पाउने भएकोले पनि घुम्ती खेती प्रणाली अवैधानिक हुँदा हुँदै पनि कायमै रहेको छ।

बहदो ठालुवाद र सामाजिक तथा साँस्कृतिक रूपमा पैदावारको आवश्यकता सम्बोधन गर्न हेलचेक्रयाई

नेपाली समाजमा विभिन्न जातजाति तथा आदिवासी आदि समुदायको बसोबास छ। अहिले सम्म पहिचान, भाषा, रीतिरीवाज, साँस्कृतिक तथा अन्य चालचलनका आधारमा ५९ किसिमका आदिवासी समुहहरू पहिचान गरिएको छ। त्यस मध्ये अध्ययन क्षेत्रमा रहेका चेपाङ, थारु तथा मगर पनि आदिवासी समुहमा पर्दछन्। यद्यपि नेपालमा बाहुन, क्षेत्री, वैश्य र सुद्र गरी चार जातमा विभाजन गर्ने चलन छ। अध्ययनका क्रममा ती विभिन्न जात, धर्म, पेशा, साँस्कृति आदिका समुह सँग छलफल/काम गर्दा विभिन्न जातीय साँस्कृतिको चालचलनले पनि असमझदारी पैदा गरी सामाजिक सदभावमा खलबल पुऱ्याउने वा समाज धुवीकरणमा सहयोग गर्दछ भन्ने कुरा थाहा भयो। जस्तै तामाङ, मगर तथा गुरुङ समुदायको साँस्कृतिमा जाँड रक्सीको खपत गर्ने सामान्य चलन छ। उनीहरूलाई जाँड रक्सी बनाउन थप दाउराको आवश्यकता पर्दछ तर त्यसको लागि न त समुदायिक वन कार्ययोजनामा कुनै व्यवस्था गरिएको हुन्छ न त कसैले त्यसमाथि ध्यान नै दिएको हुन्छ। त्यसैले बढी दाउरा चाहिने उपभोक्ताहरू कार्यसमिति वा वन पालेको आँखा छलेर वनमा दाउरा लिन जान्छन्। जब उनहरूलाई समातिन्छ र औजार बरामद गरी कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाइन्छ तब त्यहाँ असमझदारी पैदा हुन्छ। त्यस्तै खाना बनाउन दाउरा बाहेकको अन्य उपाय अपनाउन वा किन्न सक्ने सदस्य वा उपभोक्ताहरूले अन्य उपभोक्ताको दाउराको आवश्यकतालाई नजर अन्दाज गर्दछन्। फलस्वरूप गर्दा कालान्तरमा असमझदारी पैदा हुन्छ।

नेपाल साँस्कृतिक रूपमा धनी भएपनि यहाँ जातका आधारमा गरिने छुवाछुत जस्तो कुरीति वा कुसंस्कार पनि व्याप्त छ। तथाकथित उपल्लो जातका मानिसहरू विशेष गरि बाहुन र क्षेत्रीले तल्लो भनिने जातका र जनजातिमाथि भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्दछन्। तर बहदो राजनैतिक चेतना, शिक्षामा अवसर तथा बदलिँदो सामाजिक आर्थिक अवस्थाले उनीहरू त्यस्तो व्यवहार सहन सक्दैनन्। त्यसैले उनीहरू उक्त व्यवहार तथा कुरीति परिवर्तन गर्न चाहान्छन्। यसले अन्ततः परम्परागत, आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तनमा दबाव बढेको छ। त्यसैले छिटो परिवर्तन चाहाने समुदाय र बिस्तारै सम्बेदनशील हुँदै गएको समुदाय बीच असमझदारी पैदा भइरहेको छ।

वन पैदावारको सीमित आपूर्ति

रेडप्लस परियोजना लागू भएका तीन वटै जलाधार क्षेत्रमा इसिमोडले गरेको आधारभुत सर्वेक्षणका अनुसार त्यहाँ उपभोक्ताको माग अनुसारका वन पैदावारहरू जस्तै: दाउरा, घाँस, काठ आदिको आपूर्ति पर्याप्त छैन। जसले गर्दा उपभोक्ताहरू आफ्ना आवश्यकता पुरा गर्न सरकारी वन वा छिमेकी समुदायिक वनमा जान बाध्य छन्। सामुदायिक वनमा विधान तथा कार्ययोजनाको पालना गर्नु अनिवार्य हुन्छ। यसले पनि उपभोक्ताहरूलाई चाहिने जति वन पैदावार संकलन गर्न वा जान रोक्छ किनकि त्यहाँ वन पैदावार संकलन गर्ने निश्चित समय तोकिएको हुन्छ। यसर्थ पनि उनीहरू सरकारी वनमा जाने वा वन पैदावार अवैधानिक रूपमा संकलन गर्ने विकल्प प्रयोग गर्न बाध्य हुन्छन्। अन्तराष्ट्रिय वन वर्ष २०११ को अवसर भन्दै नेपाल सरकारले सन् २०११ लाई “काठ काट्न नपाइने” वर्षका रूपमा घोषणा गरि काठ कटानमा प्रतिबन्ध लगायो। तर २० औं वर्ष देखि वनको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिरहेका स्थानीय उपभोक्ताहरू अन्तराष्ट्रिय वन वर्ष र सरकारी निर्णयका बारेमा अनभिज्ञ थिए। उनीहरूलाई आफ्नो गुजारा चलाउन काठ दाउरा अनिवार्य आवश्यकता थियो। तर समुदायिक वनका कार्यसमितिहरू सरकारी निर्णयको विरुद्ध काम गर्न सक्दैन थिए। त्यसैले आम उपभोक्ता र कार्यसमिति सदस्य बीचमा तथा सरकारी कर्मचारी र सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ बीच समेत असमझदारी पैदा भएको थियो।

सामुदायिक वनमा दोहोरो सदस्यता वा सदस्य बीहीनताको जटिल अवस्था

कुनै उपभोक्ताहरू एकभन्दा बढी सा.व.समुदायिक वनमा सदस्य छन् भने कोही कुनै समुदायिक वनका पनि सदस्य हुन पाएका छैनन्। एक भन्दा बढी समुदायिक वनमा सदस्य भएका उपभोक्ताहरूले सदस्यता लिएका सबै समुदायिक वनबाट प्राप्त फाइदाका हिस्सेदार हुन्छन्। यसरी विभिन्न समुदायिक वनमा सदस्यता लिनुमा विभिन्न कारण छन्। सामान्यतः उपभोक्ताहरू आफूलाई चाहिने विभिन्न वन पैदावार फरक फरक समयमा फरक फरक वन क्षेत्रबाट प्राप्त गर्दछन्। यसले गर्दा समुदायिक वनमा दोहोरो सदस्यताको अवस्था सिर्जना हुन्छ। अध्ययनका क्रममा एउटै गाउँमा पनि दोहोरो सदस्यता लिने र सदस्यता नै नपाएका उपभोक्ताहरू रहेको पाइयो। विशेषगरी सामुदायिक वनको नेतृत्वकर्ता तथा सहजकर्ताका अनुसार रेडप्लस कार्यक्रमबाट प्राप्त हुने आर्थिक फाइदाका बाँडफाँटका क्रममा दोहोरो सदस्यता प्राप्त उपभोक्ताले धेरै फाइदा पाउने तथा समुदायिक वनमा पनि सदस्य नभएका उपभोक्ताले भने एक पल्ट पनि त्यस्तो फाइदा नपाउने भएकोले उनीहरू बीच असमझदारी पैदा हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ। केही उपभोक्ताहरू जस्तै: विपन्न, भूमिहीन तथा दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्नेहरूले त समुदायिक वनको सदस्यता छोडेको पनि पाइयो। यसले गर्दा पनि रेडप्लसबाट उनीहरूले फाइदा नपाउने निश्चित प्रायः छ।

वन क्षेत्रमा असमझदारी व्यवस्थापनको अभ्यास

सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहमा वार्ता, छलफल तथा मध्यस्थताका माध्यमबाट वन सँग सम्बन्धित असमझदारी व्यवस्थापन गर्ने प्रचलन छ। समुह स्तरमा उनीहरूको प्रचलित परम्परागत चलन अनुसार उपभोक्ताहरूमा गरिने छलफल वा वार्ताले असमझदारी व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्दछ। उनीहरू सामान्यतः असमझदारीका विषयका बारेमा पञ्च भेला गरी छलफल गर्दछन्। स्थानीय रूपमा असमझदारी व्यवस्थापन गर्ने विभिन्न विकल्प तथा रणनीतिहरू जस्तै: गाउँका बुढापाकाहरूसँग छलफल, स्थानीय राजनीतिकर्मीहरूसँग छलफल, आदिको प्रयोग गर्दछन्। ती रणनीति तथा विकल्पहरू असमझदारीको विषय, सान्दर्भिकता तथा गाम्भीर्यताका आधारमा प्रयोग गरिन्छन्। सामान्यतः नीतिगत तहको असमझदारी व्यवस्थापन गर्न अधिकारमा आधारित तरीकाहरूको प्रयोग गरिन्छ। सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघका अनुसार यस्ता नीतिगत असमझदारी व्यवस्थापन गर्न उनीहरू वातावरणीय कानूनका ज्ञातासँग छलफल गर्दछन्। जस्तै केही वर्ष पहिले नेपाल सरकारले सामुदायिक वन भन्दा बाहिर काठ निकासी गर्न ४० प्रतिशत कर तिर्नु पर्ने नियम लागू गर्न खोजेको थियो। यसका विरुद्ध व्यापक हस्ताक्षर संकलन सहित उनीहरूले सर्वोच्च अदालतमा उजुरी दिए। सर्वोच्च अदालतले पनि समुदायिक वनहरूलाई ४० प्रतिशत करको नियम लागू नगर्ने आदेश दिए पश्चात् उक्त विषयमा भएको असमझदारीको अन्त्य भएको थियो।

कतिपय अवस्थामा समुदायिक वनका उपभोक्ता माथि गरिने व्यक्तिगत व्यवहार र दृष्टिको कारण उत्पन्न असमझदारीहरू सामाजिक चलनका आधारमा समेत व्यवस्थापन गरिन्छन्। त्यस्ता चलनहरू विशेष गरी पहाडि गाउँहरूमा बढी प्रयोगमा छन्। यी चलनहरू उपभोक्ताको चाहनामा आधारित हुने भएकोले असमझदारी व्यवस्थापन गर्न मध्यस्थकर्ताको अवाश्यकता पर्दछ। प्रायजसो, समाजका बुढापाकाहरूले उक्त मध्यस्थकर्ताको भूमिका खेल्दछन्। त्यस्तै मूल्य-मान्यता तथा अवधारणासँग

सम्बन्धित असमभदारीहरू सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरू आफैले साभा समभदारीका आधारमा व्यवस्थापन गर्दछन् । यसका लागि समुदायिक वनका सदस्यहरू, बुढापाका तथा कार्यसमिति सदस्यहरू सबै एकै ठाउँमा बसेर असमभदारीका विषयमा छलफल गर्दछन् र साभा निष्कर्ष निकालेर त्यस्ता असमभदारीको व्यवस्था गर्दछन् ।

अध्ययनका क्रममा घटना अध्ययन गरिएका कयरखोला र लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा पनि असमभदारी व्यवस्थापनका विभिन्न उपायहरू अपनाइएको पाइएको छ ।

घटना १: कयरखोला जलाधार क्षेत्रमा असमभदारी व्यवस्थापन

कयरखोला जलाधार क्षेत्रका सामुदायिक वनहरू उपभोक्तालाई चाहिने वन पैदावारहरू मुख्य गरी दाउराको विकल्प दिन सकिरहेको छैनन् । त्यसैले उपभोक्ताहरूको दाउराको लागि समुदायिक वनमा निर्भरतालाई केही कम गराउन रेडप्लस परियोजनाले अति आवश्यक घर परिवारलाई सुधारिएको चुलो एवं बायो ग्याँस निर्माण गर्न सहयोग गर्ने निर्णय गर्‍यो । छानिएका उपभोक्ताहरूलाई करिब १५० सुधारिएको चुलो बनाउन रु ७००१- प्रति चुलोका दरले र २५ बायोग्याँस निर्माण गर्न रु. ६२५०१- प्रति बायोग्याँसका दरले अनुदान दिने निर्णय गर्‍यो । ठूलो परिवार संख्या भएका घरधुरीले सुधारीएको चुलोमा धेरै जनालाई खाना बनाउन असजिलो तथा धेरै समय लाग्ने भन्दै बायोग्याँसको माग गरे । त्यसैले परियोजनाले पछि ठूलो परिवार संख्या भएका घरधुरीको माग अनुसार ४२ बायोग्याँस निर्माण गर्न सहयोग गर्‍यो । स्थानीय सहजकर्ता उत्तम प्रजाका अनुसार यस निर्णय पछि सुधारिएको चुलो राख्ने विषयमा पैदा भएको असमभदारीको समस्या समाधान भयो ।

घटना २: लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा असमभदारी व्यवस्थापन

लुदीखोला जलाधार क्षेत्रमा पर्ने वीरेनचोक सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहका उपभोक्ताहरूले “कुटुवाला” समेत भनिने एकजना साभा मध्यस्थकर्ता छान्ने गर्दछन् । त्यस क्षेत्रमा यस्तो प्रचलन राणकाल देखि नै अभ्यासमा थियो । छानिएको कुटुवालालाई नगदको सट्टामा सबै सदस्यहरूले केही अन्न दिने गर्दछन् । कुटुवालले विशेषगरी उक्त समुदायमा कुनै किसिमको असमभदारी पैदा भएमा त्यो असमभदारी टुङ्ग्याउन वार्ताकार वा मध्यस्थकर्ताको भूमिका खेल्ने तथा समुदायमा चलिआएको परम्परा, मुल्य मान्यता वा कानुन विपरीत कसैले काम गरेको छ कि भनी निगरानी गरी गाउँको रक्षा गर्ने कार्य गर्दछ । वीरेन चोक समुदायिक वनका कुटुवालले पनि आफुले समुदायिक वनबाट कसैले अवैधानिक रूपमा वन पैदावार संकलन गर्छ कि भनी निगरानी गर्ने तथा समुदायमा कुनै असमभदारी पैदा भए मध्यस्थकर्ताको भूमिका समेत निर्वाह गर्ने गरेको बताउनु भयो ।

निष्कर्ष

रेडप्लस परियोजना लागु भएका तीन जिल्लाका तीनवटै जलाधार क्षेत्रमा गरिएको अध्ययनका आधारमा निम्न निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१. भौगोलिक क्षेत्रफल तथा जनसंख्याका हिसाबले सानो भए पनि सामाजिक, साँस्कृतिक, भौगोलिक तथा राजनैतिक हिसाबले नेपाल विविधतापूर्ण छ । यसले गर्दा विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराई विभिन्न किसिमका वन स्रोतको व्यवस्थापन तरिका अबलम्बन गरिएको छ । यसर्थ निर्णय प्रक्रियामा विभिन्न सरोकारवालाहरूको आ-आफ्नो चाहना तथा आवश्यकताका कारण असमभदारी पैदा हुन्छ ।
२. रेडप्लस कार्यान्वयन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रक्रियाका सवालमा पनि असमभदारी पैदा हुन सक्छ । यो विभिन्न सवाल मध्ये केही सुशासनसँग, केही वन पैदावारको माग र आपूर्तिसँग तथा केही जमिनसँग सम्बन्धित छन् । धेरै जसो सवालहरू राष्ट्रको वन तथा जमीनका क्षेत्रका अर्थ राजनीतिसँग सम्बन्धित छन् । यी सवालहरूमा रेडप्लसले प्रभाव पार्न सक्ने कम सम्भावना छ भने बरु उल्टै यी सवालहरूले रेडप्लस कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्न सक्छन् । यसर्थ स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा रेडप्लस कार्यान्वयनका क्रममा यस्ता असमभदारी सम्बोधनका बारेमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ ।
३. जलवायु परिवर्तनको अनुकूलन तथा न्यूनीकरणमा वनको भूमिका महत्वपूर्ण भएकोले यसले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा चर्चा पाएको छ । फलस्वरूप स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि नयाँ किसिमका सरोकारवालाहरूको ध्यानकर्षण हुनाका साथै उनीहरूको वन क्षेत्रमा सहयोग तथा सहभागीता बढीरहेको छ । अन्ततः ती सरोकारवालाहरूको व्यवस्थापनमा नै जटीलता आउन सक्छ ।

४. नेपालको सन्दर्भमा रेडप्लसले वन व्यवस्थापनमा थप जटीलता निम्त्याउन सक्छ। धेरै व्यक्तिहरू रेडप्लसले संरक्षणमुखी वन व्यवस्थापन विधि अवलम्बन गर्ने बुझाइमा छन् जब कि नेपालमा प्रचलित वन व्यवस्थापन पद्धतिहरू विशेष गरी सामुदायिक वनले उपयोगमुखी वन व्यवस्थापन विधि अवलम्बन गरिरहेको छ। यस्तो दुई किसिमको विभाजित मनस्थितिले असमझदारी पैदा गर्न सक्ने सम्भावना छ। उपभोक्ताहरू रेडप्लस कार्यक्रमले उनीहरूलाई चाहिने र संकलन गरिरहेका वन पैदावारहरू संकलनमा रोक लगाउने वा नलगाउने भन्ने बारेमा प्रश्न गरिरहेका छन्। यदि यसले ती वन पैदावार संकलनमा बाधा पुऱ्याउने भयो भने रेडप्लस कार्यक्रम कै विरोध गर्ने सम्भावना पनि त्यत्तिकै छ। त्यसैगरी यो कार्यक्रम लागू गर्न चाहिने केही कुराहरू जस्तै चुहावट रोक्ने, दिगोपना कायम राख्ने जस्ता कार्य गर्न नयाँ संस्थागत संरचनाको विकास गर्नु पर्दछ। साथै सम्भावित मुल्य तथा फाइदाको बाँडफाँट प्रक्रिया, अधिकारवाला र सरोकारवालाहरूको चाहना बीचको द्वन्द्व र स्थानीय स्तरमा टाठावाठाको पकड बढ्न सक्ने जस्ता सवालहरूले अहिले भइरहेको असमझदारी थप बढ्न सक्ने वा असमझदारीको सुरुवात हुन सक्ने सम्भावना पनि त्यत्तिकै बढी छ।
५. वन व्यवस्थापन तथा रेड कार्यान्वयन सँगसँगै स्थानीय समुदाय, आदिवासी जनजाति तथा अन्य वनमा आश्रित सामुदायिक चाहना र आवश्यकता सम्बोधन गर्नु पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण एवं चुनौति युक्त छ। उनीहरूको सवाल वन पैदावारमाथिको पहुँच बढाउने मात्र नभएर अन्य सवालहरू जस्तै: स्वामीत्वको अधिकार, शुसासन, समावेशीता, नेतृत्व, समता, जीविकोपार्जन तथा सामुदायिक विकास आदिसँग पनि जोडिएका हुन्छन्। अहिले छलफल भइरहेको सामाजिक सुरक्षाको सवालले यस्ता असमझदारीहरू कम गर्न केही सहयोग गर्न त सक्ला तथापि ती व्यवस्थाहरूको बीचको विविधता एवं जटीलताले गर्दा असमझदारी सम्बोधन गर्ने सवालमा यो पनि चुनौतिपूर्ण नै काम छ।
६. स्थानीय समुदाय वा घरघुरीलाई चाहिने वन पैदावार जस्तै: काठ, दाउरा, घाँस, स्याउला, रातो माटो, सालको पात आदिको उपलब्धता एवं प्रकृतिका आधारमा परम्परागत रूपमा उनीहरू एक भन्दा बढी समुदायिक वनका वैधानिक वा औपचारिक रूपमा सदस्य छन्। यो अवस्था नेपाल भरिका समुदायिक वनहरूमा पनि पाउन सकिन्छ। रेड प्लस कार्यक्रमबाट प्राप्त फाइदा बाँडफाँटका क्रममा समुदायिक वनमा यस्तो दोहोरो सदस्यताको सवाल असमझदारीको मुख्य विषय बन्न सक्दछ। यसर्थ रेडप्लसले उनीहरूको परम्परागत मान्यतामा असर गर्न सक्ने देखिन्छ।
७. रेडप्लस कार्यक्रमले समुदायको सक्रियतामा थप वृद्धि गर्ने भएकोले व्यवस्थापनका विभिन्न कर्ताहरूका बीच सहकार्य गर्ने वा असमझदारी पैदा गर्ने वातावरण समेत सिर्जना गर्न सक्दछ। दातृनिकायको आर्थिक सहयोग प्राप्त परियोजनाले स्थानीय स्तरमा रेडप्लसबाट आउने फाइदा बाँडफाँटको संयन्त्र बनाउने उद्देश्य राखेको भए पनि नेपालका तीन जलाधार क्षेत्रका १०० भन्दा बढी सामुदायिक वनहरूले कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरणमा सहयोग गरे बापत पहिलो किस्ता स्वरूप आर्थिक सहयोग समेट पाइसकेका छन्। यही प्रक्रियालाई थप दुई वर्ष सम्म निरन्तर दिइने योजना छ। त्यसैले रेडप्लस कार्यक्रमका कारण असमझदारीमा हुने वृद्धि वा ह्रासका लागि समुदायको सक्रियतालाई निरन्तर अवलोकन गरिनु राम्रो हुनेछ।

कृतज्ञता ज्ञापन

यो कार्यपत्र तयार गर्न आवश्यक सूचना प्रदान गरि सहयोग गरिदिनु भएकामा कयरखोला जलाधार क्षेत्र र लुदीखोला जलाधार क्षेत्रका रेडनेटवर्कका सदस्यहरू प्रति आभार प्रकट गर्दछौं। स्थानीय स्तरका छलफलहरू आयोजना गर्न सक्रिय भूमिका निर्वाह गरिदिनु भएकामा लुदीखोला जलाधार क्षेत्रका भुरामान घिमिरे तथा कयरखोला जलाधार क्षेत्रका उत्तम प्रजा प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछौं। सूचना संकलनका लागि आयोजना गरिएका छलफलहरूमा सहभागी सम्पूर्ण महानुभावहरू प्रति विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

रेडप्लस परियोजनाका बारेमा जानकारी दिने इसिमोडका एक बहादुर राना तथा संकलीत सूचना विश्लेषणमा सहयोग गर्ने राजेश विष्टलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं। कार्यपत्र तयार गर्न सहयोग गर्नु हुने नयाँ शर्मा पौडेल तथा दिल बहादुर खत्री, भाषा सम्पादन गरि सहयोग पुऱ्याउनु हुने विमल आरोही, अन्य व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नु हुने अमृत अधिकारी तथा डिजाइनमा सहयोग गर्नुहुने अर्जुन ज्ञवालीलाई पनि हृदय देखि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छौं।

सन्दर्भ सामाग्री

- ACHARYA K., ADHIKARI J., and KHANAL D. (2008): Forest Tenure Regime and their Impact on Livelihoods in Nepal, *Journal of Forest and Livelihood* 7 (1)
- BUCKLES, D. (Ed.) (1999): *Cultivating Peace: Conflict and Collaboration in Natural Resource Management*. IDRC/ World Bank Institute, Ottawa/Washington.
- DEUTSCH, M. (1973): *The resolution of Conflict: Constructive and Destructive proposes*, Yale University Press New Haven, CT and London.
- DFRS, 1999: *Forest Resources of Nepal (1987-1998)*, Department of Forest Research and Survey. Forest Resource Information System Project, Kathmandu Nepal
- EGAN, B.; AMBUS, L.; AND WOODSWORTH, A. (2002): *Community Forestry, Concept and Characteristics*, a background paper prepared for BC Community Forestry Forum, VICTORIA, British Columbia.
- Ellsworth, L and White, A. (2004): *Deeper Roots: Strengthening Community Tenure Security and Community Livelihoods*. Washington DC: Ford Foundation.
- FAO (2005). *Global Forest Resources Assessment 2005: Nepal Country Report*. Forest Department, FAO, Country Report No 192. Rome:FAO.
- FAO (2011): *Reforming forest tenure Issues, principles and process*, Food and Agricultur Organisation (FAO) of the United Nation, Forestry Paper 165, Itly Rome.
- GoN, 1996. *Bufferzone Management Regulations*, Ministry of Law and Justice, Government of Nepal.
- IUFRO (2010): *Adaptation of Forest and people to Climate Change- A Global Assessment Report*. IUFRO World series volume-22.
- LRMP (1986): *Land Resource Mapping Project (LRMP) 'Summary Report'*. Kathmandu: His Majesty Government of Nepal, Survey Department / /Land Resource Mapping Project, Kathmandu.Nepal.
- Luintel H., and Chhetri R., 2008: *Understanding Tenure Security in Community Forestry*, *Journal of Forest and Livelihood* 7 (1)
- MPFS (1988): *Master Plan for Forestry Sector Nepal, Main Report*. Ministry of Forests and Soil Conservation, Nepal.
- Paudel N, Banjade M., Dahal G., (2008): *Handover of Community Forestry: A political Decision or a Technical process?* *Journal of Forest and Livelihood* 7 (1)
- RECOFTC (2010): *Digging Depper Decoding REDD+. Policy Brief*.
- SIDWAY, R. (2005): *Resolving Environmental Disputes from Conflict to Consensus*. Earthscan Publication, London.
- TEBTEBBA Foundation, (2010): *Indigenous Peoples, Forests & REDD Plus: State of Forests, Policy Environment & Ways Forward* , published by Tebtebba Foundation, Philippines
- UPRETI, B. (2002): *Management of Social and Natural Resources Conflict in Nepal, Realities and Alternatives*, Adroit Publishers, New Delhi, India.
- UPRETI, B. (2004): *Resource Conflicts and Conflict Resolution in Nepal*, Mountain Research and Development.
- UPRETY, D. (2005): *Conflict in Natural Resources Management: Some example from Community Forestry*. A paper presented in 47th Georgikon Scientific Conference and 15th ÖGA Annual Meeting, Keszthely, Hungary.
- UPRETY, D. (2005): *Conflict in Natural Resources Management: Some example from Community Forestry*. *European Journal of Agriculture*, Vol. 15, pp. 143-155. Available on-line: www.boku.ac.at/oega

- Upreti, D. (2007): Community Forestry, Rural Livelihoods and Conflict: A case study of Community Forest Users' Groups in Nepal. Guthmann-Peterson buch verlag, Vienna, Austria.
- UNEP, 2010: Redd-plus and biodiversity benefits, Global Expert Workshop on Biodiversity Benefits of Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation in Developing Countries, Nairobi, 20–23 September 2010
- WALKER, G. and DANIELS, S. (1997): Foundations of Natural Resource Conflict: Conflict Theory and Public Policy. EFT Proceeding No 14. European Forest Institute.
- WARNER, M. (2000): Conflict Management in Community Based Natural Resource Projects: Experiences from Fiji and Papua New Guinea. ODI Working paper 135. London: Overseas Development Institute, UK.
- WARNER, M. (2001): Complex Problem-Negotiated Solutions: Strategies and tools for Reducing Conflict as an Obstacle to Sustainable Rural Livelihoods. London: Overseas Development Institute, UK.